Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919

Отсі і рядки назвав я чорними. Зачав я їх писати зараз по розвалі нашої молоденької держави, коли я встиг утекти до Коломиї і опинився під румунським постолом. Лицарське румунське військо тоді справді ходило в постолах, а старшини малювали собі личка і стискали талію шнурівками.

Я зачав писати у стані найстрашнішої депресії. Я був близький божевілля і лиш якесь чудо, що я не наложив на себе рук з одчаю, щоби покінчити свої страшні душевні муки.

Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, як у тім періоді наших визвольних змагань. А цю мою працю зрозуміє лиш той, хто працював серед таких самих обставин, як я: під гуком гармат і тарахкотінням ско-рострілів, коли то від часу до часу покажеться, зафуркотить у повітрі птичка

і від часу до часу знесе залізне яєчко з екразитовим жовтком.

Мимо того я працював у тій твердій непохитній вірі, що наша свята справа не може пропасти та що ми по сотках літ неволі заживемо у своїй батьківщині своїм вольним життям.

Та нараз усе порскнуло, мов мильний пузир на воді. Нас пере шахрували, продали, зробили з нас подарунок тим, що більше обіцяли дати.

По такім розчаруванні можна було збожеволіти.

Тепер відгребую у моїх скупих записках та в моїй пам'яті усе минуле. Пишу ті рядки наче кров'ю мойого серця, роздираю рану, котра буцімто вже загоїлася, викликаю давні болі, котрі знову треба переболіти.

В цих моїх споминах не можу напевно оперувати назвиськами і певними календарними датами, бо я не мав часу вести хроніки день по дневі. Тому і не прогніваюся, коли мене хто тямучий справить. Та вже не багато таких осталося між живими, котрі враз зі мною тоді працювали, багато з них уже під муравою.

Мені насувається ще одно питання: чи такі спомини кому потрібні і чи буде з них який пожиток для грядущого покоління? Мені здається, що це треба конче зробити і саме в інтересі грядущого покоління. На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важливим джерелом для будучого

історика.

Але при тому одна вимога; об'єктивність і совісність у представленні справи.

Пишучий не сміє нічого замовчувати, навіть своїх особистих похибок і прогріхів, коли вони за ним є. Лиш така хроніка може заслуговувати на віру.

Такі джерела для будучого історика дуже потрібні. Вони можуть бути вірною світлиною того всього, що тоді діялось,

доброго чи злого. З того грядуще покоління черпатиме науку, що треба наслідувати, а що оминати.

Дня 31 жовтня 1918 пізнім вечором, коли я вже поклався спати, з'явилось у мене двоє молодих людей і сказали моїй служанці, що мусять конечно зі мною у важній справі зараз говорити. Я одягся наборзі і вийшов до гостей. То була панна Олена

Степанівна,' яку я пізнав раніше при Січових Стрільцях,2 що кілька днів побували в Самборі, і якийсь молодий добродій (назвиська не пам'ятаю). Заявили мені, що приїжджають із дорученням української влади зі Львова з наказом, що дня 1 листопада українське громадянство має перебрати в Самборі і повіті усю цивільну

і військову владу. В нас у Самборі була організація народовської партії,3 котрої головою був др. Данило Стахура,4 та я був звичайним рядовим і не мав ніякого уряду в тій організації. Організація часто сходилася до "Бесіди",5 і балакалося про можливість перевороту, а про подробиці ніхто не говорив, як це в даний мент треба би перевести. Я сказав це делегатам, і вони пішли до Стахури, котрого тоді, як я опісля довідався, не було ще зі Львова, де відбувалися партійні наради стислішого комітету.

Цей наказ мене так раптом заскочив, що я зовсім втратив орієнтацію, що мені тепер робити. Чи вже справді вибила для нас дванадцята година? Я не спав уже до самого ранку і дрижав усім тілом. Чи воно дасться, чи місцева організація поробила вже які підготовчі кроки?

Тодішній стан у Самборі був такий: на ратуші маяла вже від кількох днів біло-червона хоругва. Поляки організувалися. У

місті була якась частина австрійських вояків під командою поручника українця (назвисько я забув — либонь Третяк). Що ця частина в Самборі тоді робила і як вона називалася, я того не знав. Того поручника бачив я один раз у нас на "Бесіді" під час нашої наради. Там я його пізнав. Говорив, що має під своїм приказом 200 крісів, зовсім певних, і ставить до нашої диспозиції в разі потреби. Я, дивлячись на того добродія, не мав до нього найменшого довір'я.

Виявляв собою "лєцто-го оферму" як своєю поставою, так і способом говорення, зовсім невійськовим. Хтось з приявних спитав його, якої народності ті його кріси, чи він з ними вже говорив, про що ходить? Сказав, що в цій частині є ріжні нації, але найбільше українців та що всі підуть за ним.

Я йому не дуже вірив і не покладав великої надії на його 200 крісів. До такої

імпрези треба було війська певного, а з такою збираниною певно нічого не зробиться, тим більше, що поляки мали свою організацію, мали амуніцію і зброю.

Вони її роздобули тим способом, що відбирали кріси і амуніцію по двірцях на лінії Перемишль-Самбір, від вертаючих з ярославської кадри вояків 77 полку. Робили це навіть залюбки жінки передміщанки, а ті барани давали себе роззброювати без опору, раді, що їм знімають тягар із плечей і можуть іти вигідно додому.

До речі, мушу тут згадати, яким чином кадра самбірського полку опинилася в

Ярославі, а в Самборі сиділа кадра ряшівського польського полку. Який інтерес мала у тому мудра Австрія, годі відгадати. Коли в 1917 р. підписано

Берестейський мир і це святочне проголошено в Самборі, а залога (кадра ряшівського полку) робила в місті параду і кричала трикрат "Гох Україна!", то місцеве українське громадянство зробило собі величавий народний здвиг із богослу-женням у місцевій церкві і вічем у ринку. Нам донесли, що поміж людей під церквою вмішалися вояки і місцями зчинили бучі. На нашу інтервенцію стежа зробила порядок. Тоді вони стали тут і там відгрожува-тися, що таку нам справлять лазню, що нам відхочеться України. А недавно перед тим був випадок яркої несубординації в тім полку: приїздив з Перемишля нагальний суд, присудив винуватця до смертної кари, приїхав і генерал, котрий присуд затвердив, і винуватця розстріляли. Ми стали побоюватися, тим більше, що ми були безборонні.

Тоді наша організація вирішила вислати депутацію до Відня до головного командування, щоби до Самбора дали кадру 77 полку, а тих собі забрали, бо українське населення не є певне життя. Вислали мене з д-ром Стахурою. З тяжкою бідою ми заїхали, та головне командування ураз з цісарем Карлом сиділо тоді в

Бадені і ми поїхали туди, а з нами др. Євген Левицький і ще один наш посол. З двірця в Бадені не хотів нас детектив до міста пустити, де мешкав цісар, щойно на інтервенцію обох послів нас пустили. Ми добилися аудієнції у якогось генерал-майора і коли вияснили нашу справу, він нас заспокоїв, щоби ми нічого не боялися, бо Австрія має ще силу, всякі вибрики (Ausschreitung) вчас поборкати.

Обіцяв нам теж, що кадра 77 полку буде невдовзі перенесена до Самбора.

Обіцяв пан кожух... Наша самбірська кадра остала до кінця в Ярославі на те, щоб

їх при повороті роззброїли, а ряшівська сиділа в нас.

Але зараз дня 1 листопада та частина, на яку дехто з нас розраховував, пропала враз зі своїм "валечним командантом" без сліду, а так само ряшівські кадровці помандрували додому, Самбір остався без залоги. Наша організація радилася, поляки сходилися теж. Одні перед другими мали "морес" і одні других не чіпали і не виступали, щоби перебрати владу в свої руки. Стан був такий, що місто з мазурськими передмістями мало над українцями подавляючу більшість, зате повіт з

80% українським населенням мав перевагу над польським елементом. Обі сторони висилали до себе делегатів на пертрактації та лиш на те, щоб проволікати час і в даний мент захопити владу в свої руки. Ті переговори були дуже чемні, але нещирі. Я особисто в тих переговорах не брав участі, вважаючи їх за дипломатичні хитрощі. Я розумів справу так, що той візьме в руки владу, хто матиме до того силу, а силу матиме той, хто матиме сильніше військо.

Тому я зараз другого дня під вечір, не говорячи нічого нікому, так на власну руку і ризик, не знаючи навіть, чи ряшівська кадра вже відмаш еру вала, сів на шляхоць-ку закутянську фіру і поїхав до добре знайомих мені сіл набрати охотників до українського війська. Коби хоч сотню зібрати з цього боку Самбора, то може би з того щось було. В Закутті і Гордині я переночував між моїми шляхтичами. Зійшлася повна хата людей, і я з'ясував їм, в чому річ. Мені повірили, бо всі

величалися мною, що я свій, з-поміж них вийшов і не цураюся брата шляхтича. Я представив їм, що коли Австрія впала і ми звільнені від присяги, то тепер маємо право на своїй землі свою державу будувати...

Як лиш стало на світ заноситися, поїхав я до Корналович, і тут при помочі мойого

"крікскамрата" з Боснії Миколи Грущака, голови читальні "Просвіти", зібрав поважне віче в сінях читальні. По виясненні справи взивав я приявних, щоби голосилися до українського війська. Зараз зголосилося до мене двох австрійських підстарший: артилерійський "файєрверкер" Осип Струмеляк та ще один піхотний "фельдфебель".

Осип Струмеляк зробив на мене дуже корисне враження, котре опісля оправдалося.

Він обіцяв мені зібрати військову братію і привести до Самбора. Опісля поїхав я далі, від села до села і таких віч я зробив за весь день: в Гордині Шляхоцькій і

Рустикальній, в Сокерчицях і Білинці Малій (в шкільнім будинку). Під вечір заїхав я до Білини Великої до о. Погорецького з тим, щоби рано і тут скликати віче під церквою і поїхати аж на кінець повіту. Мені здавалося, що я граю ролю маленького Петра з Ам'єну і накликую народ до української круціяти. Але зараз вранці другої днини приїхав за мною мій син Богдан як висланник місцевої організації.

— Вертайся, тату, зараз додому, тебе вибрала організація повітовим комісаром.

Я дуже того налякався, бо не був на це підготований і не почував у собі сили, щоби таке відповідальне завдання подолати. Я думав, що треба було вибрати д-ра

Стахуру, як довголітнього організатора повіту і голову організації. Виконати чийсь приказ, то я потрафлю, але пам'ятати про все самому і другим наказувати, то ледве чи зумію. А при тім усім яка велика відповідальність за те, що може статися. Але треба було їхати. Ще одно віче під церквою, де я перший раз в житті промовляв з відпустового амвона на чотирьох стовпах, і я вертаюся до Самбора тими самими селами, що їхав сюди.

Був непривітний холодний листопадовий ранок. По селах піяли жалібно півні, ліниво гавкали собаки, зі зловіщим кряканням обсіло чорне гайвороння безлисті дерева, оранину і пожовклу стерню, простяглеся біле, інеєм обмерзле, павутиння, а сходяче сонце так ярко освічувало землю, що аж очі сліпило. Розпитую сина про

Самбір. Нічого нового. Ніхто його ще не взяв, створилося кілька урядів, та ніхто не знає, котрий з них старший та сильніший і котрого слухати.

По дорозі довідався я від людей, що гуртки добровольців уже пішли до Самбора.

Ну, слава Богу! Недармо я товкся, може, збереться яка сотня. Під самим Самбором стоїть на дорозі сваток із крісом. Через плече перевішена синьо-жовта стрічка так, як її носили січовики. Він заступає мені дорогу і задержує мене. Я виговорюю моє ім'я, ну й додаю, що я повітовий комісар.

— "Пассірт!"

В Самборі йду зараз на "Бесіду", де радить перманентне наша організація. Вже і

Стахура вернув зі Львова. По дорозі на "Бесіду" бачу наших міліціянтів. Вони на австрійських шапках мають синьо-жовті стрічки. Вони з крісами. Але стрічаю і міліціонерів з біло-червоними ленточками теж з крісами. Цікаво, хто кому вступиться?

На "Бесіді" наші старшини складають подрібний план, що кому брати треба. Вже є

80 міліціянтів, узброєних в кріси. Тут довідуюся, що ряшівська кадра вже виемігру-вала і не хотіла брати участі в боротьбі…

Коли на "Бесіді" ведуться гарячі стратегічні дебати, на перемиській дорозі чути густу крісову стрілянину та якісь вигуки. Нам відомо було, що там в кавалерійській касарні стояла польська вартова станиця. Виходимо на вулицю розвідати, що це? Аж ось приходить радник Б. і каже, що поляки здаються, бо не хотять проливу крові. Радник Б. був тим, що з польськими організаціями найбільше переговорював. Ми жадаємо від польської організації видачі зброї. Я, як комісар, поручаю усім безпеку. Зараз в ринку настановляю командантом міста і повіту сотника Мацієвича. Він був австрійським резервовим сотником.

І тепер довідуюся, що таку наглу зміну спричинили старосамборяни. Вони раніше за нас перебрали в Старім Самборі владу в свої руки і зараз пішли нам на підмогу.

Взяли вантажне авто, посідали і пігнали до Самбора. Тут перед містом повисідали, пішли в розстрільну і відкрили

крісовий вогонь на Самбір. Станиця польська зараз здалася і вони в'їхали до міста.

Тепер польська організація зарядила віддання зброї, її виносили з польського

"Сокола"8 цілими оберемками. На ринку зголосився до мене австрійський майор жандармерії Шебеста і заявив мені, що хоче вступити до нас на службу. Я був з того дуже радий, бо справді не було ким обсадити такого важного місця.

Майора Шебесту я знав давніше як великого симпатика українців. Йому треба завдячити, що багато лиха нас минуло в ті часи, коли то нашу Галичину умаїли мадяри шибеницями. Тоді вважали кожного українця зрадником, і хто попався в їхні руки з найменшою тінню підозріння, гинув на шибениці як зрадник, коли то кожну невдачу на "полі слави" приписувано зраді українців. Завдяки Шебесті в нашім повіті не було ні одної шибениці. Отож такий набуток для нас був дуже пожаданий.

Я зараз попросив його до нашого льокалю і виписав йому легітимацію. Він зараз припняв на своїй старшинській шапці синьо-жовту ленточку.

Тепер стали з'являтися різні старшини в австрійських одностроях. Тільки я не міг з дива вийти через той блискавичний аванс. Вчора я бачив когось хорунжим, а сьогодні вже сотник! Вчора був рядовий, сьогодні вже фельдфебель. Те тільки треба признати їхній скромності, що поки-що не авансували себе на штабових златоковнірних. Але між тими старшинами було багато таких, що остали тими, якими були за Австрії. Ті взялися зараз запопадливо до праці. Згадую тут лише поручника Кіцулу, Чеховича, Мацієвича, бо всіх годі мені

було запам'ятати. Зараз на ратушевім шпилі замаяла синьо-жовта хоругва замість біло-червоної.

Так ми розпочали Українську Державу…

Не знати було, від чого зачинати, стільки праці, що аж голова тріщала. Поперед усього пішов я з кількома старшинами перебрати староство і фінансові інституції.

Старостою під той час був пан Грабовскі, той самий, що по уступленні російської

інвазії був комісаром Львова. Як ми ввійшли до його бюра, повітав нас словами:

— Я вже два дні на вас чекаю. Скликав зараз всіх урядовців староства і

інспекторів — податкового і шкільного. Всім заявив, що уступає, я знов представився як з волі української організації вибраний комісар повітовий, що

іменем Української Держави обнімаю уряд аж до дальшого розпорядку верховної влади. Поручаю всім безпеку, оскільки будуть поводитися лояльно супроти нової влади. Запитав я приявних, щоб кожний мені заявив, чи буде далі служити на тім самім становиську, що досі. Розпочалися наради пошепки. Нарешті майже всі заявили, що служити не будуть. Осталося в службі невелике число того великого адміністраційно-скарбового апарату. Остались лише українці, жиди, німці і двоє чи троє поляків. З концептових остав мені один податковий інспектор. Що було мені робити, як такими скупими силами порушати таку важку машину, як староство?

Я прийняв собі на поміч д-ра Олексу Ріпецького, кандидата адвокатури, д-ра

Рудольфа Скібінського, теж кандидата, і опісля д-ра Подоха. Та ми всі чотири розумілися однаково на адміністрації. Канцелярії опустіли. Але це ще не був кінець. На другий день прийшла до мене ціла хмара маніпулянток зі староства, дирекції скарбу і податкового уряду, де вони працювали при причинках, і одна найсміливіша заявила мені іменем усіх товаришок, що вони всі негайно уступають, далі робити не будуть і зараз жадають, щоб їм було виплачено шеститижневу плату.

Я приймив їхню заяву легким поклоном і на їхню вимогу сказав:

— А що буде, як я вам не виплачу?

— Нам правно належиться…

— Панночки, прошу вас, залишіть право мені. Якби я вас нагальне зі служби усунув, ви мали би рацію. Але ви самі відходите і зараз без виповідання, значить, ви самовільно умову зриваєте, я вашу заяву приймаю без протесту до відома, отож, справа скінчена і прошу мені більше не показуватися в уряді…

Вони побачили, що перечислилися і хтось їм зле дорадив, або його не зрозуміли.

Вийшли від мене з різними вигуками, на що я не звертав уваги.

Пан Грабовскі прийшов опісля до мене і заявив, що він радо остався б на службі не як староста, а як референт якого-

небудь відділу. Я не міг сам тої справи вирішувати і порадився моєї прибічної ради. Вирішили, що це неможливе, бо народові буде здаватися, що все осталося по-давньому, коли той сам староста урядує далі. Коли я це заявив Грабовському, він сказав:

— Я ніраз тому не дивуюся, але дозвольте мені приходити сюди якийсь час, щоб вас у дечому поінформувати, що як зробити треба і кудою ходити по крутих стежках політичної адміністрації.

Розуміється, що я радо прийняв його предложення, бо сам блукав, мов у густому лісі. На другий день він вже сидів у мене в бюро. Завважаю, що пан Грабовскі під час свого старостинського урядування не дав нам, українцям, причини нарікати на себе.

Того дня я заспокоїв 80 інтересантів. Та я руководився не бюрократичними приписами, лише війтівським розумом і хлопською практикою багатолітнього адвоката. Я вислуховував сторону, списував на папері дійсний стан і або видавав з місця резолюцію, або відсилав його з моїм письмом до подавчого протоколу, а там вже приділяли справу, до кого вона належала. Справа мусіла бути якнайшвидше поладнана, бо я того пильнував. Треба було людям показати, що тепер іде урядування швидше, як перед тим.

Пан Грабовскі приходив лише два дні. Опісля заявив мені, що не може приходити, бо організація загрозила йому, що його заплямують як зрадника і оплюють його, коли нам у чому-небудь буде допомагати.

Ну, годі! Будемо собі якось самі помагати. Я мав двох фахових дорадників — а то майора Шебесту й податкового інспектора п. П. Шкільний інспекторат обняв о.

Юліян Татомир і давав собі дуже добре з ним раду. Шебеста взявся запопадливо до організації.жандармерії, і то не лише в Самбірському повіті, ану суміжних, куди сягав його район за Австрії. Він усунув з жандармського корпусу всі непевні

індивідуа. Залишив українців, які поверталися із заходу до нас, жидів, німців та чехів і лиш кількох поляків. В короткому часі жандармерія фунгувала, мов у годиннику. А треба її було дуже під цю пору. З дезертирів і ріжних заволок потворилися зелені банди, поперебирані в військові однострої, нападали ночами на двори і багатших селян та "реквірували для війська" усе, що під руки попало. До мене напливали з різних сторін жалоби, я відносився до війська, бо жалоби йшли на його рахунок, та виявилося, що військо тут ні при чому. А далі розвинулося пачкарство горілки і цукру на велику скалю. В Бориславі та Дрогобичі мали люди гроші, а не мали ні горілки, ні цукру. В нас був цукор і горілка, та люди не мали грошей і не могли так суто за це платити, як там. Я видав приказ до придорожних громад, щоб пачкарів переймали, та це мало помагало. Здається, що там обіцяли більші нагороди, як могло дати староство. Ті громадські уряди, до того ще незорганізовані, дивилися крізь пальці на те, що вожено масами цукор і горілку до Дрогобича. А звідкіля взялася у вас горілка? В нас була одна-однісінька незруйнована війною ґуральня в Надибах і вона була в русі під наглядом скарбової" влади. Мені аж соромно признатися, що я, перший голова нашого антиалкогольного товариства "Відродження", дозволив на палення горілки, хоч я мав владу ґуральню замкнути. Та що мені було робити, як ця ґуральня була одиноким джерелом доходу всього повіту? Побір податків не був зорганізований, врешті, я боявся в такий скрутний час розпочинати зі стяганням

податків, бо все населення буде нарікати на Україну, а це для такої молоденької держави могло бути небезпечним. Я мав на удержанні урядовців суду, адміністрації, фінансів, війська, та ще треба було виплачувати допомогу бідному населенню, подбати про ліки для повіту, де лютував плямистий тиф. Я звертався до мого "колеги" Вітика в

Дрогобичі за допомогою в грошах і зразу дещо виканючив, але пізніше не хотів він нічого давати. Коли я покликався на те, що він має нафту, він мені відповів:

"Дайте для моїх робітників пшениці, то я вам дам нафту і гроші". З центральною владою не мав я ніяких зв'язків, то ж якби не та ґуральня з вишрубованими цінами на горілку, то увесь мій апарат перестав би був киватися. Та мені стояло на заваді пачкарство горілки, і я звернувся за поміччю до жандармерії. Тоді майор вказав мені таких удальців між своїм корпусом, що підуть на пачкарів мов гончі.

Особливо один "постенфірер" показав себе бичем божим для пачкарів. То була його спеціальність. Я завів таку процедуру: він, наприклад, переловив п'ять мішків цукру, котрого теж не вільно було вивозити, бо через те ціна цукру так підскакувала, що самбірське бідніше населення не в силі було його купити. Пачкар дає йому 500 корон хабара і хоче підкупити, щоби лиш його пропустив до Дрогобича. Жандарм приймає гроші і… завертай бики до Самбора. Прямо до мене:

— Пане комісаре, голошу слухняно, що піймав пачкаря, котрий хотів мене перекупити… і кладе мені на стіл жмуток крон.

Я списую з ним протокол, відбираю гроші і пишу зараз на протоколі резолюцію

"Цукор конфіскується на річ харчевого уряду. Гроші призначені на підкуплення, йдуть до податкового уряду до рубрики "запомоги для бідних". Жандармові асигнується титулом "Талії" 1000 корон. При тім висказую жандармові моє признання і обіцяю поговорити з майором про його найближчий аванс. Розуміється, що жандарм вдоволений, а держава нічого на тім не втратила, бо сконфіскований цукор варта був більше, і не треба було видавати на убогих з інших фондів 500 корон.

— А чи пачкаря віддати до суду за пере-купство?

— Пустіть його на чотири вітри, тепер немає часу бавитися в розправи. Він покараний доста-точно.

По кількох таких випадках пачкарство не оплатилося, а жандарми не мали найменшого інтересу давати себе підкупляти.

II

Зараз кілька днів опісля, як я обняв урядування, прийшов до мене полковник жандармерії Гаванський. Він вертав із Славо-нії, де в часі війни був краєвим командантом жандармерії. Він хотів дістатися до Львова і зголоситися до служби в української влади. Розуміється, що я тим дуже зрадів, що у нас є фахівці, і дай

Боже, щоб їх було чимраз більше. Бо чи міг хто на моєму місці сумніватися в тому, що його послуги не будуть прийняті в нашій молодій державі? А однак, на жаль, так не сталося…

Тодішній старшинський корпус в Самборі був такий малий, що я усіх знав. Були між ними правдиві і фінговані ранги. Вже не

пам'ятаю, як воно сталося, що на командан-та до Самбора прийшов сотник Микита, кандидат адвокатури із Старого

Самбора. Маціє-вич заявив мені, що під Микитою служити не буде. Я не міг тої справи вирішувати, але остаточно вийшло так, що Мацієвич пішов на команданта до Старого Самбора, а Микита остав у нас.

До нас добирався противник від Перемишля. На тім відтинку з'явився підполковник

Кравс з австрійської армії. В Самборі ніхто його не бачив, бо він заєдно сидів на фронті. Спав на лаві де-небудь в ждальні III класу на стаційці. Збирав військо, організував його частини, сидів зі стрільцями в окопах, показував, як і де їх копати. Стрільці від старшини до рядового дуже його любили і поважали: прозвали його Кучерявим. Що той відтинок так довго держався, то в цьому, безперечно, заслуга підполковника Кравса. В Самборі не показувався, а його зайві речі зложив у мене в хаті його молоденький ад'ютант четар Трач.

Так ми прожили кільканадцять днів, то надіючися кращого, то побоюючись про долю нашої молодої держави. Аж найшла на нас страшна хуртовина. Приїхав потяг з

Мадярщини від Сяноку і привіз нам перший ешелон поворотців з австрійського полону російських вояків. Господи! Такої нужди не дай мені більше бачити. То були не люди, а кістяки, виснажені, обдерті через "культурних" мадярів. Вони

їхали у кінських возах, розуміється, неопалених. Та це ще було незле в порівнянні з тими, що їхали на відкритих льорах, на дахах вагонів, на ступенях.

Багато з них попадало з тих ховзьких, обмерзлих сиджень, калічилося або забивалося на смерть. Місця добували собі перебоєм, щоби лиш видертися з мадярського раю та наблизитися до своєї батьківщини. Хто був сильніший, той добув краще місце. Мадяри, забравши у них все, не давали нічого їсти.

Як прийшло авізо з Сяноку про тих нещасливих гостей, комісаріат зарядив рятункову акцію. Скликано зібрання до ратуша без різниці на націю. Справу зреферував дуже вдало поручник Кіцула. Опісля вибрано зараз безпартійний порятунковий комітет. Цією справою зайнялися наші, польські і жидівські пані. У всіх прокинулася любов до ближнього. Пані розділили поміж себе працю. На двірці призначено барак, на кухню найнято службу.

На щастя, на двірці було тоді кільканадцять вагонів бараболі, закупленої ще австрійським урядом для міста Грацу. Настав розвал, і бараболя не відійшла, і тепер стала нам в пригоді. Комісаріат дав гроші, установи дали теж, деякі добродії поспішили з підмогами. З бараболі варилося юшку і варилося таки саму бараболю, давалося також гарячий чай і хліб. Ця любов до ближнього з'єднала всі без різниці народності в одно велике гарне, що дало на хвилю забути всю ворожнечу.

Багато тих нещасливців не доїхало до нас живими. На станції стали виносити з возів закостенілих трупів, яких складали на купу, мов поліна дров. Багато перевезено до лікарні, яка в короткому часі переповнилася ущерть. І тут вмирали масами. Хто з тих нещасливців міг волочити ногами, йшов до міста жебрати.

Вмирали по вулицях. Було й таке, що прийшов такий сердега до чиєїсь кухні і, заки господиня вспіла зладити чай, він сів під стіною на долівці і більше не встав.

За тим першим поїздом йшли дальші. Числили люди, що через Самбір перевалилося 80

000 тих поворотців.

До мене телефонує директор лікарні:

— Пане комісаре, у мене в лікарні 80 трупів. Не маю ким копати ями і ховати їх.

Зробіть щось, бо лікарня наражена на небезпеку.

Наказую магістратові визначити примусовий шарварок до копання гробів і ховання померлих. Так само телефонують з двірця: повно трупів, нема ким завезти їх на цвинтар. Я знаю, що цвинтар і так переповнений ще москалями, коли в Самборі лютувала холера. Кажу вибрати місце на оболонні і ховати спільно, бо інакше не можна. Ми приготовлялися на прийняття живих, а тут з трупами не можемо дати собі ради…

Як вже ця метушня трохи заспокоїлася, приходять до мене вісті, що малі торговці найконечніших артикулів поживи неможливо підбивають ціни і тих нещасливих обдирають до решти, не менше, як мадяри. Коли я це провірив, видав на всіх трьох мовах такий розпорядок:

"Кого піймається на так званій воєнній лихві — на підбиванні ціни за найконечніші харчеві артикули, буде покараний різками на ринку перед ратушем".

Деяким людям таке некультурне оголошення не подобалося, другі мене хвалили. Та я не міг інакше зробити. Карна процедура мусила піти на кілок. Такого навчили нас москалі в часі інвазії. Треба пам'ятати, що воєнна психіка

заморила в людях амбіцію та всякий сором, і для тих людців треба було дошкульнішої кари, ніж держати їх в заперті та ще й годувати на державний кошт. Врешті я мав на думці культурну Данію, котра завела в себе далеко перед війною тілесну кару за деякі промахи.

Тепер стали до мене находити різні людці. То повертаючі австрійські старшини, дипломати, торговельні посередники з різними офертами від Мадярщини та

Чехословаччини, детективи, конфіденти, чортзна хто. З кожним треба було бодай кілька слів поговорити. Пам'ятаю якогось вимусканого елегантного німецького графа, котрий накидався мені як дипломатичний посередник між мною та поляками. Я відіслав його до секретаріату, про котрий я мало що знав. Все, що я відтіля дістав, то була українська конституція, а радше її нарис на пів-аркуша паперу. Я навіть не знав складу правительства. Не можна було ніяким чином нав'язати зв'язку між верховним урядом та повітовим комісаріатом.

Одного разу кличе мене до телефону полковник Гриць Коссак і звіщає мені, що

Львів упав. Мене від того аж заморозило. Здавалося мені, що все йде як з

Петрового дня. Коссак мене потішає, що воно скоро направиться. Від нього довідуюся, що наше правительство тепер в Тернополі.

Треба було за всяку ціну нав'язати зв'язки між мною та центром. Здавалося мені, що тепер буде легше це зробити, бо хоч Львів був мені ближче, але комунікація була гірша, бо

противник усе загрожував Ставчанам. Отож треба було когось післати до Тернополя. Піднявся тої місії, професор Бойцун, і я наладив йому цілу торбу різних запитів, як нам тут робити.

Я не хотів довести до того, щоби Самбірський повіт став "самостійною" республікою, так як був Дрогобич зі своїм "дожою" Семеном Вітиком. Там мали доволі часу бавитися в республіку, торгувати нафтою і перепродувати дозволи на вивіз нафти, так як до війни робили з "бруттами". У нас не було на те часу, бо ми сиділи перед самим фронтом, мов горобець на гілляці, і рахувалися з тим, що може треба буде вступатися. Правда, на хирівськім фронті обганявся Кравс, але міркуючи по тих силах, якими він орудував, не мали ми певності.

Довго прийшлося нам чекати на нашого депутата з Тернополя. Він мусив їхати окружною дорогою, і це забрало багато часу. Нарешті вернув з тим, із чим поїхав туди. Він, приїхавши до Тернополя, з тяжкою бідою допитався секретаріату.

Секретаріат містився в українській гімназії. Там завели його до одної кімнати, де поміж двома ліжками при столику сидів наш прем'єр др. Голубович. Він вислухав уважно звіт проф. Бойцуна та його запитів і дав йому дуже мудру відповідь: "Я сам нічого не знаю". Нагадувало це грецького філософа Сократа, котрий сказав:

"знаю, що нічого не знаю". Даремно Бойцун підходив різними питаннями, та виходило на "нем тудом". Так само інші "хожденія" нічого не вияснили. Вернувся з нічим.

Що нам робити? Чи творити самбірську республіку? Ні, до такого допустити не можна. Чекаймо.

Та ось телефон зі Стрия.

— Гальо! Хто говорить?

— Остап Нижанківський.

— Добрий день, куме Остапе! (Ми собі справді були кумами).— Що нового?

— З централею годі договоритись,— каже.— Що ви сказали б на те і як ви дивитесь, якби ми на нашім загроженім відтинку завели диктатуру?

— Диктатуру!? Якби так усі повіти чи округи пішли за нашим приміром, ми так виглядали б, як Еллада перед перськими війнами… Кого ж ви намітили на диктатора?

— А що думаєте, якби так полковника Гриця Коссака?

— Ні, батьку, я на таке не піду, хоч убийте. З того вийшов би такий хаос, що хоч з моста та у воду. Я того не зроблю, і чекати буду, поки трохи не успокоїться, і наше центральне правительство розпочне свою роботу.

От на що заноситься: отамани і отаман-чики. Історія нас нічого не навчила.

Давніше було Правобережжя і Лівобережжя; тепер Ліводністровщина і

Праводністровщина, чи як…

Я вже згадував, що майор Шебеста робив нам своєю службою неоціненні послуги. Він щодня приходив до мене зі звітом, і від нього я знав більш-менш, що в повіті і в місті діється. Його розвідка була далеко краща і певніша, як наша У.В.В. Про неї скажу опісля окремо. Притому він піддавав мені різні проекти, як що зробити.

Одного дня під час нашої конференції заїжджає перед комісаріат авто, а з нього висідає полковник Гриць Коссак. Приходить до мене, у великім кожусі, оперезаний ременем, на якому маленький багнетик. На ковнірі три полковницькі зірки. Ми звіталися. Майор Шебеста випрямився по артикулу і представився теж.

— Альзо-ду біст бай унс… (отже, ти служиш у нас…).

Шебеста відповів: "яволь", і на тім розмова скінчилася.

Я попросив пана полковника сідати, а Шебеста вийшов дискретно до другої кімнати.

Від Коссака я довідався, що справа наша стоїть дуже добре, що правительство переноситься на днях до Оганіславова, відносини вже наладнані. Нарешті попрощався і вийшов.

Я попросив до себе Шебесту, бо ми наради нашої не були скінчили.

— Як вам подобається наш полковник? — питаю.

— Так, пане докторе, я маю перед полковником великий респект, але це мусить бути дійсний полковник-

Положення у нас таке:

На хирівським фронті орудує полковник Кравс. Прийшли гуцульські частини. Це найкраще наше військо. Гуцул скаже: "шмафу" і піде, куди його післали, хоч би в саме пекло. Кравс формує артилерію. Прийшло кількох артилерійських старшин. Осип

Струмеляк, про котрого я сказав вище, робив у нас всіляку службу. Був навіть при жандармерії. Та як почув, що під Хировом формується артилерія, не міг витримати: хоч на ланцюг припни, то відорветься. Приходить до мене і стає при дверях, мов винуватець:

— Пане комісаре, вибачте і не гнівайтеся на мене, що я вас покидаю. Але не тут для мене місце служити Україні. Я не останній артилерист. Я перейшов всі артилерійські курси і робив службу від гірської артилерії до гаубиць і мерзерів.

Тут на моє місце стане десять інших, а там мене хто-небудь не заступить. Я голошуся до пана полковника Кравса.

По якомусь часі прийшов до мене вже хорунжим, чим він дуже величався. Це була селянська дитина, самоучок, без протекції добився такого становища. Цей аванс дістався йому за бій під Нижанковичами, де він двома гарматами і картеччю перед бойовою лінією стримав і змусив ворога до відступу.

— Пан полковник за це мене похвалив і поклепав по плечах...

Було в нас чимало мороки з залізничниками. В Самборі було багато залізничників на станції, усі соціал-демократи. Др. Ски-

бінський обіцяв мені, що їх всіх перетягне на наш бік. Насамперед зааранжував в огрівальні збори залізничників.

Пішов і я на віче. Я представив їм у чому річ, відтак говорив др. Скибінський по-польськи. Опісля виступив один грубезний залізничник в робітничій блузі — грубий, мов бочка. Він говорив, що йому байдуже, чия буде влада, бо все ж робити треба, і щоб лише був порядок, і "жеби муй бжух бил пелни". Кінець кінців усі погодилися остати в службі й надалі.

Та це тривало дуже коротко. Хтось їм інакше порадив, бо всі застрайкували і лишили нас на льоду. Положення було для нас невідрадне, коли зважити, яку важну роль грає в часі війни залізниця. Але вона у нас не стала. Залізничники українці взялися запопадливо до праці і, хоч добували останки своїх сил, та залізниця була в русі. Зокрема відзначився один машиніст (мабуть Козакевич). Він був душею всього і працював безупинно. Із залізничних порогів ви-ладив панцирку, котра нам стала в пригоді. і наші війська орудували нею, наче залізною.

Нашу пошту, телеграф і телефон обслуговував бездоганно місцевий поштовий урядовець пан Хоміцький.

В тому часі стали повертати до нас ті "русофіли", котрі перед австрійцями повтікали до Росії. Було між ними кілька емери-тів, котрі тепер опинилися без куска хліба. Багато русофілів зголосилося до мене до служби, і я їх прийняв. Мушу тут сконстатувати, що вони були гарними робітниками і всі обов'язки виконували бездоганно. Виходило з їхньої праці, що вони сприяють Українській Державі. Вернувшим емеритам виасигнував я їх емеритури, виходячи з того правного заложення, що емеритура не є якась ласка, тільки що вона їм правно належиться як рента, на котру вони під час своєї служби платили вкладки.

Недовго працював у нас др. Скибінський, бо за кілька неділь перенісся до

Дрогобича. Його перемовив товариш Вітик. Розуміється, що позиція в Дрогобичі була багато краща і безпечніша, як в Самборі. Там було подальше від бойової лінії і заробіток був кращий. Як мені розказували люди, познайомлені зі справою, в Дрогобичі було змагазинованої нафти на два мільярди. Магазинували її ще німці та не вспіли вивезти. Говорено, що всі цистерни були так переповнені, що дальше добування ропи було для браку місця припинене. Говорено далі, що мадяри ще перед большевицьким переворотом давали нам по 300 корон за гекто ропи, але "дожа"

Вітик жадав конечно за нафту "пшениці для його робітників", (котрі, правду кажучи, не мали що робити, і, коли не служили при дрогобицькій армії, то байдикували). Мадяри оферували нам замість грошей таке, чого нам було конче потрібно для війська — від чобіт до амуніції та літаків, бо там того добра було доволі, а в нас сиділи дармо змобілізовані курені по касарнях босі. Не можна було з ними робити звичайних вправ, без чого вояк прямо дуріє і деморалізується.

Наші вояки втікали з касарень, а коли їх приловлено, то справдовувалися тим, що пішли за чобітьми. І це виглядало на правду. Але дрогобицький "дожа" тим не зворушувався і нафти без пшениці не хотів дати. Центральне правительство не мало сили до того примусити, бо ж він був одним з п'яти директорів, отже, найвищої влади, прямо кажучи, "аінфінфтель кайзер". Я чув не раз, як говорили наші старшини в Самборі:

— Треба нам піти одним куренем до Дрогобича. Вітика повісити, а нафту вивезти на мадяри й добути звідтіля, чого нам треба.

Може б воно й добре було, коли б були зробили з тим самі старшини порядок, але тоді вже було запізно, бо по большевицькім перевороті на Мадярщині не було з ким говорити.

III

Зараз в перших днях мого урядування і формування війська зголошується до мене австрійський сотник з покінченим штабовим курсом, чех Віметаль зі своєю жінкою українкою і просить, щоб його прийняти до нашої служби. Він уже вміє читати по-українськи, а писати навчиться. У нас не було тоді ні одного фахового старшини, вся резерва така, що авансувала щойно на війні, і то деякі аванси були мені дуже непевні. Розуміється, що такий набуток я вважав корисним і написав

Біметалеві поручаюче письмо до сотника Микити.

За кілька днів приходить до мене Віметалева і просить, щоб її мужові дати яку роботу в комісаріаті, бо до війська його старшинський корпус не прийняв, а вони з дитиною не мають з чого жити.

Як же ж могли не прийняти? Я догадувався, що ті всі псевдо-сотники не хотіли мати між собою такого чоловіка, котрий, ведучи через довший час кадру 77 полку, знав або лиш міг знати, чим кому можна називатися. Врешті воно дуже немило, коли мається побіч себе людину, котра як фахівець краще розуміє річ, як такий недопечений.

Я пішов між тих панів і таки примусив їх, щоб Віметаля було прийнято. Показався він відтак знаменитим організатором і для деяких панів став дуже небезпечним, бо найкраще визначався в їхній роботі. Згодом іменовано його отаманом. В Самборі

працював він у всіх ділянках військової адміністрації і вчив других. З часом показалося, що це була би знаменита організаційна сила, якої годі було ким іншим заступити. Одного дня зимою, коли я лежав недужий і сильно мучився кашлем, прийшов до мене додому отаман Віметаль і каже:

— В тутешнім гарнізоні діються такі речі, що з того може вийти велика халепа, коли того не перепиниться. Я не можу на те дивитися, що в тутешній окружній команді твориться.

Мені не вільно було тоді вставати, тому я порадив Біметалеві, щоби взяв собі відпустку, поїхав до Станіславова до секретаріату і все там розказав.

— Я давно так хотів зробити, та мені не хотять давати відпустки, бо либонь прочувають, з чим хочу туди їхати.

Я тоді пролежав кілька тижнів і не знаю, що сталося, але коли опісля був у

Станіславові і зайшов до секретаріату військових справ, то один старшина запитав мене, що є на річі, про що говорять на сотника Мельника (тоді був він окружним командан-том)? Я відповів, що я доказів на це не маю і не можу нічого говорити, але секретаріат має на те способи, щоби справу вияснити. Коли тепер нагадаю собі про це, то дуже каюся, що я тоді не сказав того, про що справді в Самборі люди говорили.

Оправдуюся хіба тим, що військові справи до мене не належали, я слідства не мав права вести, а коли до секретаріату такі слухи доходили, то обов'язком його було справу розслідити.

В тім самім часі зголосився до служби в комісаріаті рахунковий підстаршина п.

Козло. Його поручив мені як доброго робітника австрійський полковник П. Мнішек.

Порука була зовсім оправдана. Пан Козло був знаменитим урядовцем, у всьому вмить орієнтувався, робив за трьох. На мою пропозицію іменував його секретаріат офіціалом.

Скарбову дирекцію провадив скарбовий радник пан Баранецький, уряд податковий пан

Голинський, а прокураторією субститут прокураторії пан Василик. Цю посаду обняв він автоматично по самочиннім уступленні прокуратора Шерфа. Ці всі уряди вважав я за адміністраційні і вважав себе компетентним інгерувати. Інша річ була з судом. Я вважав суд від адміністрації не залежним і не доторканим. Але згодом мене змусили і туди встрянути і я передав ведення суду радникові Туркевичеві, а до Станіслава вислав прохання, шоби або затвердили моє зарядження, або щоби зарядили що інше.

Зліквідовано також, мимо протесту Виділу, Повітову Раду і наставлено комісаром о. Савіцького, місцевого катехита. Наставали на мене також, щоби ми перебрали касу ощадності і повітову касу. Я не хотів того, і тих кас я не рухав, виходячи з того заложення, що там зложене приватне майно, а я, обнімаючи мій уряд, поручив незайманість приватного майна. Згодом ми так уладналися, що було би нам навіть спокійно жилося, якби не ті вічні алярми, неспокої, поготівля, наступи і відступи, котрі нас страшенно денервували, що й жити навкучилось. Думаю, що у тих повітах, куди не доходив гук гармат, не привозили з фронту ранених, не літали над головами

залізні пташки, жилось людям добре, а навіть дуже добре. Ті повіти старалися нічого від себе не давати, а ми мусили живити увесь хирівський фронт та ще й голодне населення Турчанського повіту, де лютував голод, а повітовий комісар ^Всеволод Ріпецький прямо жебрав у нас для своїх хліба. На наше щастя, мали ми запаси грацької бараболі і могли сяк-так йому помагати.

У Самбірськім повіті лютував плямистий тиф. Ми мали до розпорядження одніського старого лікаря д-ра Цюка, котрий не міг тому дати ради. Не було в нас ні медикаментів, ні відповідно вишколеного персоналу. Доперва пізніше прислано нам зі Станіславова д-ра Ляндава, спеціаліста РІД заразливих недуг, і він взявся енергійно до праці та спровадив зі Станіславова чого було треба, щоби перевести дезинфекцію і спинити пошесть.

Наш повіт мусив живити наш фронт. Військо жило переважно реквізиціями, на чім повітове господарство дуже терпіло. Де робити реквізиції і що можна було брати, ніхто комісаріату не питався. Брали те, що попало під руки і що було ближче.

Забирали по дворах ементальські20 тільні корови під ніж. Двори жалувалися мені, та я не міг на те нічого порадити. Так само було й із хлібом. Мені говорили старшини, що при тих недостатках, коли б ще не дати стрільцям їсти, то вийшла би з того катастрофа. Я сам то добре розумів, але дивно мені було, що із запілля не було жадної підмоги, так, наче б хирівський фронт стояв виключно в нашім

інтересі. Такі самі обставини були на фронті рудецькім, і там мій товариш др.

Маріт-чак не міг собі дати ради. В самім місті давався відчувати брак хліба. Ми державили ще по Австрії самбірський млин. Добували ми зерно і давали молоти, а муку відтак пускали на базар. До мене штурмували мешканці міста за хлібом. Я обіцяв, що за два дні наш млин змеле вагон зерна, і хліб буде. Та тут за два дні, коли зерно вже було змелене, прийшов інтендант і забрав нам увесь змолот.

Мене брала розпука, бо я мав причину побоюватися голодових заворушень. Треба було покласти такому станові край. і я вирішив поїхати до Станіславова. Моя подорож була дуже томляча. Вози брудні з повибиваними вікнами, неопалені.

Довжезні постої задля недостачі палива на стан— ціях. Не було до розпорядження вугілля і треба було опалювати машини деревом, а воно не все було під рукою. Пам'ятаю, що тоді заходився стрийський залізничий

інженер Микола Левандовський коло перероблювання печей машин на ропне топлення, але робота та йшла дуже пиняво. Ідучи, я мав доволі часу придивитися до того, що діялося на станціях на лінії давнішої Альбрехтівської залізниці

Стрий-Станіславів. Отож в першу чергу впала мені в око міліція. Я вважав військо за найважніший чинник до ведення війни. На кожній станції сновигають (службу роблять) міліціянти, хлопи, мов горіхи, нагодовані, обуті, одягнені як слід, ну, й озброєні. Мене це ще більше зацікавило, бо я такого війська давно не видів, а особливо не могли йти в порівняння ті фронтові вояки, котрі заходили інколи до

Самбора, або яких привозили до лікарні. Тут пани, а там гірш прошаків з-під церкви. До мого переділу присівся либонь в Долині або в Болехові якийсь міліціянт при повній зброї. Я

розпочав з ним розмову і ось що довідався. В тім містечку є около 400 міліціянтів. Служба неважка: на двірці в містечку пильнувати порядку, слідкувати за дезертирами і виловлювати їх, спроваджувати резервістів. Харч добрий і старшина не гостра. Вони доповнюються з міста і найближчих сіл, так, що можна частенько дістати відпустку додому. А ворога вони не бояться, бо хирівський фронт не близько, а коли б ворог сюди зайшов, то такого дістане прочухана, що йому відхочеться. Про те все довідався я від правдомовного міліціянта відповідними "так собі" питаннями.

"Ну" — думаю собі — "така Україна, то подай Господи, варто і при міліції послужити".

Нарешті я притовкся до Станіславова і тут завдяки знайомому комісарові міста дістав теплу і огрядну квартиру. А що ще завчасно було йти спати, я пішов до міста і зайшов до якоїсь кав'ярні. Кав'ярня велика і з великим комфортом.

Дзеркала блистять по стінах, і всього тут доволі. Повно людей, а найбільше українських старшин. Господи, які паничі! Кожний гарно одягнений і, видно, ситий. Стільки старшин разом, в одному місці не бачив я ні в австрійців, ні в німців, ні в москалів. Судячи по числі тих панів і по пропорції до числа старшин

(приблизно 1:40) виходило б, що наша армія страшенно велика, сотки тисяч. Я зараз собі нагадав, як цісар Карло одного разу у Відні казав окружити всі виходи в одній кав'ярні і зробив облаву на старшин маркітантів21, котрих зараз вислано на фронт. В нас вправді цісаря не було, але був секретар війни, і дивно, чому він такого не зробив у Станіславові, де він урядував. Неможливо, щоби він цього не знав та не розумів, що стільки маркітантів в запіллі, то страшенна деморалізація для тих, що на фронті кривавились і від вошей обганялися.

Друга категорія гостей кав'ярні — то різні дами, котрим товаришать старшини та

їх угощають різними лакітками, лікерами, папіросками і чого душа забагне. Вони всі веселі. Бо чого ж їм журитися? Пропаде Україна, минуться українські старшини, то прийдуть польські. То все одно, лиш щоб можна при них поживитися.

А ми під фронтом кілька ночей вже прокуняли на спакованих речах, сподіваючися вижиданого наступу ворога, і заняття Самбора.

Якби так тут з'явився який Карло і тих фінтиків старшин виправив на фронт на чолі тамтих годованих міліціянтів, яких я стрічав по дорозі, як би то тоді стояла наша справа і на фронті і на міжнародній шахівниці!

Третя категорія гостей кав'ярні — то якісь нетутешні, з широкою натурою, та всіляко одягнені. Вони теж весело забавляються і розкидають грішми повними пригорщами. Видно, що гроші багато їх не коштують. Довідуюся, що це наші брати — з-над Дніпра-Славутиці. А що вони тут роблять? — Місії, делегації, депутації, посольства, комісії і чортзна що, а ніхто не сидить тут без якогось державного титулу. Станіславівці нарікають, що ці гості підбивають ціни на все так, що годі з ними видержати конкуренцію в купівлі найконечніших харчових артикулів.

Наддніпрянці платять за все по-княжому, що наш брат лише очі витріщує.

На другий день і опісля, скільки разів довелося побувати в Станіславові, завважив я одного рослого і кремезного добродія

на вулиці й у кав'ярні, як ходив та водив попід руку якусь даму, а під лівою пахою ніс доволі велику касетку.

Здається, що там було щось вартніше, як харчі.

На другий день пішов я до державного секретаріату. Він містився у величавім будинку дирекції залізниць.22 Кращого будинку на поміщення верховної державної влади й не треба. Коли б тільки його нутро відповідало зовнішній величі.

Ходжу по секретаріатах. Урядовці дуже, аж до пересади ввічливі. Навіть самі пани секретарі. Маю враження, що я зайшов до якогось більшого задаткового товариства

і говорю з директорами або в канцелярії партійної організації. Заходжу до мого безпосереднього секретаря внутрішніх справ д-ра Макуха. Застаю його, як він якійсь селянській парі щось пояснює і дає поради.

Я сів і прислухаюся. Справа маловажна, яку може повітовий комісар полагодити на коліні. Чекаю на мою чергу і не знаю, чи сміятися з того, як пан секретар намагається людям пояснити. Нагадується мені, як на однім посольськім вічі прийшла баба пожалувати перед паном послом та прохати помочі на те, що сусідка викидає Ті череп'я на город. Нарешті вдоволені інтересанти вийшли. Я таки не втерпів зробити пану секретареві увагу, що шкода часу гаяти на такі дурниці, які повинен полагодити повітовий комісар. Відповідь була така: "треба бути популярним"...

Я зараз приступив до мого діла і при тій нагоді зложив урядову присягу, бо я досі не був затверджений у мойому виборі.

Звідсіля йду до д-ра Голубовича. Він стогне аж під трьома портфелями: фінанси, торгівля, промисл, ну, і прем'єрство. Є від чого зіпріти. Мені йшло діло про фінанси і мене відіслано до фінансового референта, бувшого податкового

інспектора п. Мрица. Я з'ясував йому наше положення, що наше військо не має ніякого постачання із запілля, що повітові стає неможливо живити наш фронт, що повіт нищиться економічно, і нам загрожують голодові розрухи. Він мене слухав, та видно, що найбільше зацікавили його голодові розрухи, бо зараз сказав:

— Того найменше боятися. Як я був повітовим комісаром, то мав також голодові розрухи, та я їх присмирив військом. Кажу вам, що найгірше є боятися товпи…

— Вибачте, добродію, але у голодних людей я стріляти не буду.

По тій мудрій раді, я бачив, що нема з ким говорити, і зараз вийшов. За виїмкою секретаріату здоров'я (др. Куровець) і залізниць (інженер Мирон) всі інші зробили на мені від'ємне враження. Ті два трактували ділово свої ресорти і лиш з тими можна було чогось договоритися, бо розуміли свою річ, як фахівці.

А секретар війни? Не перечу, що то славний і щирий вояка, цілою душею відданий

Україні, але такому становищу, на мою думку, не відповідав.

Я думав, що стріну де д-ра Костя Ле-вицького, то з ним дещо обговорю, та, на жаль, його вже там не було в секретаріаті.

В Станіславові аж кипіло, мов у мурашнику, від гостей з Великої України. Стрінув я тут і проф. Грушевського. Говорили, що був і Винниченко, і деякі люди нарікали на правительство, що не

інтересувалося такою великою і важною особою і дало йому ночувати на двірці у возі.

Я вернувся до Самбора в не дуже рожевім настрою, а все я мав надію, що воно згодом наладнається, коли б тільки… інші люди взяли керму в свої руки…

IV

Якось наприкінці листопада 1918, йдучи до уряду, стрінув я одного

інтендантського старшину, котрий звістив мені, що того дня до нас на підмогу приходить частина наддніпрянців — 600 крісів під орудою полковника Кравчука.

Мені зараз не хотілося вірити, та він мене запевняв, що це правда, що прийшло авізо із Стрия, щоб для того війська приладити квартири і подбати про їхнє прохарчування, і він саме за тим йде.

Вістка та була для нас всіх дуже потішаюча, бо нам ставало вже трохи гаряче…

Розуміється, що нашому громадянству випадало любих гостей відповідно привітати.

Я розвідав ближче, що поїзд приїде приблизно біля полудня. Я зараз дав знати до жіночого гуртка. Крім того я запорядив,

щоби в тім часі громадянство явилося на двірці. Наші пані не дали собі двічі говорити. Врадили приладити обід для старшин на "Бесіді", знайшовся гарно вишиваний рушник і в такому разі хліб-сіль.

Мені припало на долю повітати їх промовою. Ми пішли в полуднє на двірець, де зібралося доволі цікавого народу. Довідалися про це поляки і жиди. Одні і другі налякалися, бо говорено, що прийдуть козаки, а тих пам'ятали люди ще з часу російської інвазії. Зачинає падати густий сніг. Вже минуло полуднє, а поїзду ще немає. Нарешті приходить авізо, що потяг вже в Дрогобичі. Ждемо по всіх бюро двірця, де хто міг сховатися перед снігом…

Вже геть з полудня почувся свисток машини, котрої через сніговий туман не було видно, і нарешті заїхав доволі довгий поїзд. Всі дожидаючі вийшли на перон.

Потяг став. Зразу бачимо лиш дві худі корови, приміщені на відкритій "льорі", опісля виходять з возів старшини і стають купою. Козаки повідчиняли товарові вози і визирають на світ божий. Я витаю гостей палкою промовою, а що наш гетьман

Петро Конашевич Сагайдачний походив із Самбірщини і то, як каже традиція, із поблизьких Кульчиць, то я й про нього згадав в такому смислі, що тепер нашій

Самбірщині віддячуються наддніпрянці за заслуги, положені Сагайдачним на службі запорізькому козацтву. Та либонь моя промова не зробила бажаного враження на

Кравчука, бо не відповів мені нічого. Прийняв піднесені йому хліб-сіль і вклонився. За нього відповів один зі старшин дуже палкою промовою і на тім прийняття скінчилося. Я запросив усіх

старшин на вечерю, бо пора до обіду давно вже проминула. Для козацтва призначено на квартиру учительський семінар, де було напалено, настелено свіжої соломи і приладжено вечерю. Зібраний народ прямцював до міста, коли вже горіло по вулицях світло.

Я цікавий був побачити, яке то військо до нас прийшло, і для того полишився трохи позаду. І зараз в першу хвилину я розчарувався. Йшли більшими і меншими гуртками, а то і одинцем, без старшин, от так, як прочани з Кальварії. Навіть тим не були до вояків подібні, що мали на собі московські шинелі, шапки зимові і держали кріси, позакладавши руки за рукави. За їхнім обозом я вже й не дивився.

Я собі подумав: яке б то зробило враження, якби вони ма-шерували по-військовому, рівним кроком, під командою старшини, та ще й з піснею!.. А то йшли, мов закрадалися, до міста, щоб їх ніхто не бачив. Я пішов прямо на "Бесіду", де був вже від полудня приладжений харч, ну а тепер — вечеря для старшин.

Саля "Бесіди" наповнялася. Стали знакомитись. Полковник Кравчук не був, здається, балакун, бо не говорив нічого. То був чоловік молодий, не більше тридцятки. На наше повітання відповів сотник Жук мовою російською, оправдуючись тим, що він кінчив російську школу, а щойно тепер вчиться українською. Між старшинами був один дуже замітний старшина — типовий запорожець —

Чорненко-Чорний. Говорив чистою українською мовою і пригадав нам, що не годиться поминути так мовчки, при нинішній нашій стрічі, таких борців слова, як Шевченко,

Франко і другі, і закінчив відповідно до того свою промову, яка усім дуже сподобалася, чим Черненко з'єднав собі відразу симпатію усіх. Пересиділи ми так пізно в ніч. Як ми верталися додому, йшов з нами і Черненко. Та при однім домі він каже:

— Вибачте, що не йду далі з вами, та мені слід подивитись до мого коня, чи все біля нього в порядку. Кажу вам: славний козацький кінь, усе розуміє, тільки б говорити.

Чи не типовий запорожець-товариш? У нього кінь — наче рідний брат.

Ця підмога зробила добре враження на всіх. Ми набрали певності, що ми не такі відрубані від усього світу і можемо числити на поміч наших братів з-над

Дніпра-Славутиці. Тої ночі ми спали цілком безпечно.

V

Незадовго по тім прийшов приказ для наших гостей. Поділити їх на три групи:

1) йде на Перемишль і бере його наступом, розуміється, в 200 крісів, 2) група, знову 200 крісів, йде на Гусаків, і там окопується, 3) група йде на Крукеничі і там окопується. Від Перемишля посунувся противник либонь по наш бік Добромиля. В

Гусакові зорганізований був (я вже забув, ким) жіночий курінь. Покопали стрілецькі рови і з крісами в руках відбивали наступи.

Такий приказ, який мав вийти від полковника Гриця Коссака, був нашим старшинам не в смак, а головно через те роздроблювання і так невеличких сил, замість ударити ними в одне місце. Мені пояснювали, що це улюблена тактична метода полковника Гриця Коссака. Але приказ був виконаний. Перша група посунулася геть далеко і взяла аж Бакончиці, передмістя Перемишля. Такі були опісля звіти. Та коли оглянулися, то вже далі не було з чим йти, бо осталося не більше п'яти лаштунків на один кріс. Достоту так, як в пісні співається:

Пішли женці жито жати

Та й забули серпи взяти...

Коли б так їх не розділено, й усею силою 600 крісів пішли та з відповідною кількістю амуніції, то могли б взяти і Перемишль, а хоч були б таки довго не встояли, то могли багато добра звідтам забрати, чого нам дуже було треба.

Говорили опісля, що в Перемишлі настала велика паніка, бо всі від тої несподіванки потратили голови, ніхто там такого війська не сподівався.

У той саме час сталося у нас таке, що при однім маневрі нашою панциркою вбито нам топника Білинського. Ми хотіли устроїти йому гарний похорон. Станційна команда обіцяла прислати одну почетну чету, так як для військових. Наддніпрянці довідалися про те, та й собі прислали сотню. Та краще, щоб їх не було. Знову виявили себе не так, як військо. Йшли чередою, у валянках (папучах), без ладу і строю і робили дуже погане враження.

Частина з-під Перемишля вернула до Самбора. Що з нею було робити? Вони жадали, щоб їм дати білизну, котрої й у нас

був брак такий, що мусили аж по домах збирати. До позиційної війни вони не надавалися. До того треба вояка здисциплінованого і терпеливого, особливо при таких страшних недомогах, на які наше військо терпіло. І треба вояка чимось зайняти, якоюсь роботою, а то дурійка його вчепиться. А що нам було робити з тими степовиками, чим їх зайняти і до чого їх вжити? Вони згодом стали бешкетувати. До Самбора поприходили і з

Гусакова, і з Крукенич, котрим таке безділлл навкучилось. Не знаю, як до того прийшло, що наше командування позбулося нарешті тих докучливих гостей, і вони собі пішли. Ми опісля довідалися, що їх по дорозі роззброєно, бо стали нещастям мешканців. Лиш деякі старшини остали у нас, між ними Чорненко-Чорний як командант в Гусакові. Кравчук пішов враз з ними. До Крукенич прислали справдішнього полковника російського війська Шепеля і він завів лад по Кравчуку, котрий, як мені говорили, бенкетував та гуляв по-козацьки на свойому відтинку.

От таке-то було нам з тими помічниками. А могло бути зовсім інакше і можна було не одно при їх бравурі осягти, коли б ними краще та розумніше запоряджено.

Коли наші зв'язки з центральним урядом трохи наладналися, прислали нам на окружного команданта сотника Мельника. Він визначився в боях під Львовом і прийшов до нас ще з не зовсім загоєною раною. В самбірськім гарнізоні дисципліна не була світла. Мельник завів трохи лад і він тривав, поки знову не попсувся.

Наша розвідча служба (УВВ) була нижче усякої критики. Завідував нею молоденький четар Х., недосвідчений і легкодушний. Держав у себе розвідників різної масті, а між

ними дві місцеві польки, котрі від часу до часу посилав до Львова на шпиги.

Я звертав йому увагу, що це очевидний абсурд, що це неможливе, щоб полька своїх зраджувала. Вона поїде до Львова і там скаже, що у нас чувати. Та мої представлення на ніщо не здалися. Х. сказав мені, що посилає за ними кожного разу контррозвідку, котра їх контролює. Я не міг збагнути. Коли контррозвідка може дістатися до Львова, то хай сама розвідає. То було щось так мудрого, що моїм розумом не міг розібрати, як контррозвідка зайде там, де має дістатися такий шпиг, що має виявляти із себе поляка і зраджувати польську справу. На доказ мого твердження, що розвідка була під усякою критикою, наведу опісля кілька прикладів.

Нам робив великі розвідчі услуги померлий на Україні о. Орловський. Годі про нього у цих споминах промовчати. Перемиський уродженець, теологію кінчив у Римі

і там висвятився целібсом32. Дуже гарний з виду, білявий і поставний. Говорив гарно по-польськи, по-латині і по-італійськи. Як римлянин, вмів правити службу

Божу в обох обрядах. Як прийшов на сотрудника до Самбора, то якийсь полонений

італієць умирав в самбірській лікарні й забажав висповіда— тися. Та між польським місцевим духовенством не було нікого, хто б розумів по-італійськи. Тоді доповіли команді лікарні, що є такий священик між українцями

і запросили Орловського. А коли італієць помер, то команда вже не дала польському священикові ховати, лише знову

запросила о. Орловського, і він похоронив його по нашому обряду.

Отож цей панотець дуже часто переходив бойову лінію до Перемишля, там побував між латинським духовенством, правив в костелах службу Божу і багато дечого довідувався та приносив на цей бік. Він дуже часто був у небезпеці життя, бо його обстрілювали то з одної, то з другої лінії, поки себе не вилегітимував. Як ми опісля довідались, він пішов на той бік Збруча, де й помер як духовник на тиф.

Переловім один випадок на доказ того, якою індолентною була наша У.В.В.

В Самборі зробили заговір на ширшу скалю. Велись приготування досить довго, а

У.В.В. нічого про це не знало. Аж одної ночі кілька заговірників зайшли іззаду до окружної команди, роззброїли чергову старшину і шукали за комендантом

Мельником, котрого якраз тоді тут не було. Забрали дві ручні гранати, що лежали на столі, і один револьвер. Стрілець, що стояв на сторожі перед будинком

Повітової Ради, де містилася окружна команда, почувши той підозрілий рух в приміщенні окружної команди, вистрілив на алярм. Перша зорієнтувалася панночка при телефоні і заалярмувала поліцію і касарню на дрогобицькім. Прибіг відділ поліції. Тоді якраз повиходили з окружної команди заговірники і стали втікати.

Погоня зі стрілами по городах, нарешті вони вспіли втекти до одної кам'яниці.

Побіч стояла друга кам'яниця, наче рідна сестра, подібна до першої. Погоня втратила орієнтацію і пішла шукати до другої подібної. Це їх врятувало. Але одного з них пізнали. То був якийсь, здається, Завадскі, що мешкав у своєї матері-вдови. Поліція її при-арештувала, і вона визнала усе і зрадила цілий заговір. Заговірники мали опанувати всі уряди, виарештувати всіх старшин і цивільних урядовців, а на підмогу мали їм прийти селяни поляки з близького села

Стрілкович. Але селяни не прийшли — домнівну причину розкажу пізніше — і імпреза не повелася. Домівку тієї вдови здемолювали гранатами дощенту, на мою думку, цілком непотрібно. Налякану вдову випустили на волю. Але окружний командант запорядив наступного дня страхополоха в самім місті. Хапали на вулиці кого попало й арештовували. Було це в такому роді, як нераз поліція робить "облаву" за підозрілими людьми. Тоді трохи і мені не дісталося. Йду пополудні до уряду і, як звичайно, поступаю до окружної команди розвідати про ситуацію. Навпроти мене жене на коні якийсь дуже схвильований старшина.

Я бачив здалека якийсь рух в місті. Питаю того страшину:

— Що сталося?

— Нічого,— крикнув мені у відповідь, а далі завернув коня і грізно до мене:

— Ви поляк?

Я в першій хвилині не знав, що сказати, бо не думав, щоб місцеві старшини мене не знали.

— Зараз кажіть, чи ви поляк,— кричить до мене ще грізніше.

— Я повітовий комісар, чого вам треба? На те він завернув коня і пігнав далі. В окружній команді я довідався, що це запоряджено у відплату за нічний напад на окружну команду. Тому що в Самборі не було ще тоді польового суду, то всіх замішаних у цю аферу, відіслано до Станіславова. Але їм нічого не сталося і кінчилося на конфінуванні в Тернополі.

Цю подію розказав я трохи ширше на доказ того, якою індолентною була наша розвідка, і то не лише у нас в Самборі.

Наше У.В.В. возилося з найнятими шпигами, котрі нас зраджували, робило нічні ревізії більше для спорту, як для потреби, декого арештовано або вивожено, а на те, що нас серед того чужоплемінного моря окружало, було сліпе і глухе.

Нам, цивільним, не подобався явний флірт наших старшин з польками. Вийти було по обіді на А-Б, то повно гуртків і парочок, що сердечно забавлялися. Моя дочка підчула раз на вулиці таку розмову двох польок.

— Я тобі кажу, що в них вже немає амуніції,— це говорив мені один український старшина.

Це вже було таке нечуване, що я не міг мовчати. Я пішов з тим до полковника

Кравса. Він вислухав мого звіту і розвів руками.

— Я вже давніше видав резерват у цій справі.

— Резервату тут замало,— кажу,— тут треба прибрати інші способи, бо такі

інтимності можуть довести до скандалу і катастрофи. Не забувайте, пане полковнику, що ми хоч на своїй землі, але посеред ворожого нам моря.

Оскільки мені відомо, то в Австрії нікого не інтерновано, ані конфіновано без опінії політичної влади і на її зарядження. Цілком інакше було у нас. Мене ніхто не питав про згоду. Брали людей і вивозили, а я аж опісля про це довідувався, коли до мене приходила рідня вивезеного з плачем або і з лайкою. Таким способом часто громадяни Самбора вирівнювали між собою взаємні порахунки, що доносили на себе в У.В.В. Терпіли на цім нераз люди. Богу духа винні. У тій розвідці служив четар С.— краще б його імення не згадувати. Робило йому велику насолоду знущатися над арештованими. Якийсь, очвидно, аберант. Досить було поглянути на його широку, помідорового кольору, пику, щоб про це переконатися та набрати розуміння про його інтелігенцію. До мене приходили жалоби і я посилав їх далі, та це нічого не помагало. Аж наш начальник військового суду В. загрозив, що візьме того осібняка під польовий суд, як непоправного садиста, тоді післали його на фронт.

Управу нашої в'язниці перебрало на себе військо. Там стояла постійна команда, здається мені, з тим самим четарем С. Тоді було кого пильнувати, бо в'язниця наповнилася бандитами з Борислава і Дрогобича. Одної неділі перед полуднем, коли я сам сидів в уряді, вбігає до мого бюро якийсь смішний підстаршина. Смішний він своїм чудернацьким одягом: у червоних гонведських вузеньких штанцях і в гусарській кожушині, а сам тонкий і високий. А ще смішніший тим, що наляканий страшно і блідий, мов стіна. Вбіг і підпер собою двері, та кричить несамовито:

— Уб'ють мене, уб'ють, рятуйте… Я зразу думав, що це божевільний, і трохи збентежився, бо через свято не було нікого коло мене. З тяжкою бідою я довідався від нього, що

арештанти пішли до каплиці на богослужіння, а коли вийшли звідтам

— кинулися на в'язничу сторожу, роззброїли її, повідчиняли всі казні і повтікали. Він належав до тої в'язничої сторожі, і за ним шукають, а коли піймають його, то певно вб'ють. Я прискочив до телефону і жадаю злуки з поліцією. Не можна, лінія зайнята. Кричу, щоб зараз перервали, бо у в'язниці бунт. Я визвав поліцію. Дивлюся через вікно. Ціла хмара арештантів біжить попід моє вікно. Напереді один бориславський бандит із шаблею наголо. Прямують на полуднє. Розумію: коли б дісталися у Дністрові лози, то справу виграли.

Наляканий підстаршина держиться судорожне клямки дверей і скімлить, мов битий собака. Мене взяла лють на такого боягуза.

— Геть від дверей! — кричу.— От вояк, гірш баби, шкода, що носиш револьвер при собі.

Та втікачам недовго всміхалася доля. Умить надбігла поліція і дуже вправно заступила їм дорогу. Припадком попався тут наш один старшина від польового суду.

На нього наскочив бандит із шаблею. Старшина вихопив миттю револьвер і повалив бандита на місці. Другі здалися. Я вийшов надвір, як їх вели до криміналу і несли на коці забитого. Дивне диво, що воєнна психоза може з людьми зробити. На мене робила смерть своє враження, і супроти неї я почував себе поважно і зі співчуттям. Тепер того в мене не було, і я на того трупа дививсь так рівнодушно, мов на зарізаного барана. Розпочалося слідство і виявилося, що цей бунт спричинений іззовні і був закроєний на ширшу скалю. Арештанти мали опанувати і здемолювати комісаріат і суд, що містилися в

одному будинку, і наробити нам бешкету. І про це розвідка нічого не знала.

Не повезло. Від того часу на подвір'ї суду, де арешти, стояв машиновий кріс, звернений на браму в'язниці, і в будинку судовім стояла окрема частина війська.

Одного разу приносить мені мій возний до підпису перепустку для якогось осібняка на перманентний перехід бойової лінії з Фельштина до Хирова і назад. Дивлюся, що письмо не з нашої машини і стилістика перепустки не наша.

— Хто це приніс?

— Це приніс готове якийсь пан, він там чекає у ждальні.

Мене взяла досада. Та ж це безличність. Кажу до возного:

— Як мені ще раз таке принесете, то зараз підете під ключ…

Кличу до телефону жандармерію, щоб мені зараз прислала жандарма. У мене в цілім комісаріаті нема ким послужитися. Возний бере папір і хоче відходити. Я його задержую. За часок прийшов жандарм, та петента вже у ждальні не було.

Переконуюся у протоколі подавчім, що № теж фальшивий, і наша канцелярія такої перепустки не писала. Я відступив справу нашому У.В.В. на те, щоб справника викрити, хоч його назвисько і місце перебування було на документі написане. Коли я опісля стрінув пана команданта і спитав його про справу, то він лиш рукою махнув:

— Ми маємо важніші справи. Це здавалось йому марницею, хоч річ ішла про шпіонаж

і сфальшування.

VI

Наші відносини з гарнізоновою старшиною зложились дуже гарно, поки ще бригадне командування полковника Кравса не осіло в Самборі. Та ті зносини, як опісля виявиться, не вийшли на добре загальній справі. Натомість фронт ставився до нас сторчаком. Я не міг довго збагнути причини того, бо ніколи не мав нагоди стрінутися з полковником, тому, що він заєдно перебував на фронті. Якось безпосередньо перед тим, як Кравс мав осісти в Самборі, мав він висказатися, так, як мені це донесли: "Як я прийду до Самбора, то порозганяю цю комісарську банду на чотири вітри". Я вважав спершу це за сплетню і навіть не припускав, щоб щось подібне міг Кравс сказати. Але коли Кравс перенісся справді до Самбора і до мене не зайшов, то я мав причину підозрівати його в неприхильності до мене. Бо за Австрії було так, що новий комендант міста приходив до адміністраційної і судової влади представитись. Прецінь ми обоє служили одній державі і між нами повинна бути згода і гармонія, тим більше, що я старався поперед усього про те, щоб військо мало все на час, що від мене залежало. Хоч я не давав до того причини, то фронтове командування робило мені нераз наперекір. От, наприклад, таке: як я вже згадував, ми мали в нашій диспозиції бараболю на двірці, призначену для Грацу.

Нею підмогав я голодуючу Турчанщину, бо й так ця бараболя могла на двірці змерзнути у вагонах. Фронтове командування поклало на цю бараболю свою важку ручку і не дозволило вивозити. Отож я, пізнавши таке вороже відношення фронту до мене, вирішив уступити, бо коли б справді полковник

Кравс захотів мене прогнати, то з того вийшов би великий скандал, а я на такий деспект не заслужив. Я просив телеграфічне секретаріат внутрішніх справ про звільнення мене. Мені казали із

Станіслава написати причину мого вирішення, і я передав це на письмі. Моєї демісії не прийняли. Не знаю, якою воно йшло дорогою і як до того прийшло, але по якімсь часі запрошено мене до бригадного командування на якусь нараду. Я пішов, бо думав, що це щось важного. Та на ділі нічого не було, хіба те, що я при тій нагоді познайомився з полковником Кравсом і від того часу наші відносини були добрі. Аж згодом я довідався, що причиною ворожнечі була партійна ненависть одного, близько стоячого до Кравса старшини-радикала з моїм заступником у комісаріаті з трудової партії д-ром Ріпецьким. Одного разу, як стали сваритися через телефон над моєю головою, то я мусив устати і перервати той язиковий двобій.

Як надходила зима, люди стали жалуватися у мене на брак палива. Всі ліси були в панських руках, а пани казали собі за дерево солено платити. Тоді комісаріат доручив лісовому інженерові поділити повіт на райони і в кожному районі виділити менше вартні частини ліса на вируб та означити сталу ціну на дерево, котру консументи мали платити до двора власникові. Це запорядження подав я до відомості громад і при тім доручив, щоби вирубуючі не переступали межі, назначеної інженером, слухали вказівок побережників і не девастували ліса та вирубували дерево після лісового закону. Таким розпорядком влада з'єднала собі симпатію сільського населення, бо за Австрії такого не було. Пам'ятаю, як до мене прийшов один війт поляк із польської громади Стрілкович і дякував мені "в

ім'єню цалей громади за тен правдзіви обивательскі чин". Це. либонь, було причиною, що польські хлопи більше

симпатизували з нами, ніж з панами з міста, уважаючи наш уряд за демократичний, а не панський.

Та тепер стали знову напливати до мене жалоби з дворів на девастацію лісів.

Висланий на комісію лісовий інженер устійнив, що ті жалоби були оправдані. Люди не хотіли держатися витиченого плану, а рубали там, де їм хотілося. Рубали дороге матеріалове дерево на паливо. Побережників проганяли погрозами, а дерево рубали не при землі, а на який метр від землі, оставляючи стовбури ні до чого на місці. При такім рабівницькім вирубі грозило знищення лісового господарства. Та як цьому зарадити? Я дав поручення жандармерії і наказав начальникам громади, щоб до такого не допускали і не нищили лісів, бо як з весною прийдеться направляти мости і дороги, а не буде пригожого дерева, то хай не дивуються, як будемо розбирати хати та будинки на цю потребу.

Мені дивно було, що наші люди, такі послушні усякій владі, тепер не хотять слухати. Очевидно, їм здавалося, що як настала Україна, то тепер вільно робити кожному, що лиш захоче. А ось ще один такий приклад.

Будинок староства (давніший єзуїтський монастир) стояв порожний. Приходить до мене біднота, щоб їх десь під зиму примістити. Я порадився з моїми людьми і віддав їм старостинський будинок на мешкання, наказуючи, щоб його шанували, бо то державне добро і я за нього відповідаю. І вони мені за це відповідають, хоч не майном, бо вони діди, але тим, що в разі непослуху я Їх серед зими прожену на вулицю. По якомусь часі приходить до мене один з вісткою, що деякі людці нищать будинок, виривають дорогі дубові паркети, рубають двері незайнятих убікацій і палять тим усім в печах. Я схопився за голову, бо ж я за все відповідаю, і пішов туди. Справді

вандали, усюди руїна більша, як я собі уявляв. Коли я став їм докоряти за їхнє поступовання, то поміркував, що вони не багато собі що роблять

із мого говорення. Тоді я прикликав найстатечніших з-поміж них і віддав їм увесь будинок під догляд, а всім іншим наказав, щоб їх слухали. Та і це нічого не помогло. За два дні прийшли до мене ті самі і просили, щоб їх від того обов'язку звільнити, бо вони бояться за своє життя і здоров'я. Голота не те, що не хоче їх слухати, та ще й погрожує їм. Нічого було робити. Не хотіли жиди їсти манни, хай

їдять часник. Я видав приказ жандармерії, щоб всіх неслухняних з будинку викинути. Це лиш маленький епізодик, та годі було про нього замовчати, як про яскравий доказ, чого можна надіятися від панування люмпен-пролетаріату. Тепер, по стільки літах, я можу собі уявити, що діялося на Великій Україні за воєнної диктатури люмпен-пролетаріату. Збіговище людей різної масті, лінюхів, неробів, ласих на чуже добро, здібне до руйнування, ніколи нічого не збудує.

VII

Мені часто доводилось їздити до Станіславова в урядових справах, які здавались мені пильними, а не можна їх було письмом чи телеграфом обговорити (телефоном не можна було зі Станіславовом порозумітися).

Одного разу в Стрию на двірці в ждальні III класу, щось мені поперед очі блиснуло. Придивляюсь ближче, хтось наче б у фелоні стоїть. Протискаюся крізь юрбу наших стрільців і бачу, що то не був фелон, лише дивовижний козацький одяг.

Від смушкової шапки звисає довжезний шлик, обшитий срібними чи золотими шамарунками. Так само обшитий і козацький жупан. Мені нагадався цирковий шталькнехт. Козак стоїть між юрбою стрільців і розказує про свої лицарські подвиги.

— Хто це такий? — питаю найближчого.

— Це козак з Великої України. Мені зараз нагадалася пісенька, либонь чи не Тимка

Падури: "А я козак з України, козак з роду, козак з міни, Я ніколи не заплачу, ходжу, гуджу, граю, скачу".

Опісля я довідався, що того лицаря за різні бешкети заарештувала наша поліція у

Станіславові.

Деякі панове з фронтової команди старалися нам, оскільки мога, допекти. Один австрійський старшина, котрий мусив у Самборі сидіти, просив нас, щоб у нього зареквірувати пару коней, бо як їх візьме військо, то він їх ніколи вже не побачить. Нам коней було дуже потрібно, бо повітовий лікар не мав чим їздити по селах поборювати епідемію тифу, яка страшно лютувала. Ми взяли з одного двора повозку і прийняли фірмана. Та недовго ми тими кіньми (справді дуже гарні коні були) тішилися, бо одного вечора команда фірмана прогнала, а коні зареквірувала для війська. Зараз на другий день побачив я, як на тих конях гарцювали по місті старшини команди. Я віднісся з жалобою на таку самоволю і до головної команди, і до секретаріату війни в Станіславові. З головної команди дістав я письмо, що реквізиція була неправильна і команда мас нам коні звернути. З Станіславова не приходило нічого. Якось незадовго

я був в Станіславові і пішов за цею справою до секретаріату війни, і тут якийсь отаман заявив мені, що реквізиція була правильна і я коней не дістану. Тоді я тицьнув йому перед очі письмо головної команди.

— Коли так, то місцева команда не мала права реквірувати в адміністраційної влади і мусить вам коні віддати.

Але ми коней тих ніколи не дістали. Я тільки на те згадав про цей інцидент, щоб виказати, що військова влада трактувала нас. цивільних урядовців, "пер ногам" і ми мусили для добра справи усе те терпіти.

Одного ранку довідуюся, що наш урядовець Пласкач сидить у касарняній фурдизі на Дрогобицькій. Телефоную до команди касарні.

— Прошу зараз випустити на волю мого урядовця і написати мені причину арештування.

— Аякже! Зараз… Він піде перед польовий суд…

— Ов! А то за що?

— За невідповідну поведінку супроти війська.

— За таку провину перед польовий суд нікого не ставлять, а ви вважайте, щоб самі туди не попали. Жадаю безпроволочного звільнення…

— Не маєте права мені приказувати…

Але якось пан четар Фільц наумився і Пласкача зараз випустив.

Афера була така: йде Пласкач вечером мимо касарні. Його задержали: "Стій! Хто ти?" — Пласкач представляється і покликається на перепустку від комісаріату.

"Лягай на землю і перепустку держи перед собою". "Та як — лягати в болото?" —

"Лягай, сякий-такий сину, а то побачиш!"... На те вибігає з касарні командант четар Фільц. Пласкач каже, що він урядовець комісаріату. "Я с... на ваші комісаріати, лягай зараз на землю..."

Нічого було робити і коли вже провірено його легітимацію, казав його командант замкнути до військової фурдиги, де було стільки арештантів, що не було де сісти

і, розуміється, одному цивілеві між військовими довелося не одне почути на свою адресу.

Я списав із Пласкачем протокол і відпис передав на дві руки: до місцевої команди

і до польового суду, за надужиття влади і зневагу державного уряду. За кілька днів прийшов до мене якийсь не знаний мені старшина з предложенням, щоб справу якось по-доброму полагодити, Фільц мене перепросить... Я предложення відкинув.

Не мене від обидив, лише уряд, і я не маю права прощати. Ми ведемо діло серйозно, а хто нервовий (тим його виправдував) — хай йде лічитися, а такого хамства, щоб

чоловікові тверезому казати лягати в болото, стерпіти не можу. Не знаю, на чім справа скінчилася, бо незадовго настав розвал фронту.

Або така квітка:

Приходить до мого бюро якийсь четарик у шапці і, показуючи на мене пальцем, питає:

— Чи то ви Чайковський? Мене аж підкинуло.

— Чого вам треба від Чайковського?

— Коли ви Чайковський, то дайте мені дозвіл, щоб забрати для дивізії машину до писання в адвоката Е… Він такий зухвалий, що не хоче дати машини, поки не принесу дозволу від Чайковського.

— А хто ви є? — питаю.

— Я є четар з дивізії, і для дивізії машина потрібна.

— Неправда, ви не є старшина, бо не знаєте, що, входячи в хату, хоч би по службі, треба зняти шапку і представитися, то є виявити своє назвисько і рангу.

Як дивізії машина потрібна, то хай віднесеться до мене письмово.

— Я хочу взяти машину від того адвоката, щоб його покарати за зухвальство, що не хотів мені машини дати.

— А я не маю з вами про що більше балакати, прошу мені не перешкоджати...

Він стояв ще якийсь час без шапки, котру м'яв у руці, нарешті вийшов, не промовивши слова…

Приходить до самбірського, рудецького і турчанського комісаріатів з головного хар-чевого уряду приказ, потверджений підписом полковника Гриця Коссака, щоб кожний з тих повітів достарчив до такого-то часу стільки-то твердого збіжжя, стільки круп, каші, солонини і таке інше для центрального харчевого уряду.

Діставши таку урядову дурницю, підписану ще й полковником Коссаком, котрому місцеві відносини повинні бути відомі, я потирав чоло долонею, думаючи, що це мені сниться. Самбір і Рудки живлять свій фронт, бо із запілля нічого не приходить, а надто Самбір мусить живити повіт турчанський, де лютує голод. Тепер приказ, щоб давати ще харчі для запілля, для тих товстопузих дармоїдів міліціянтів, яких довелось мені бачити. До того ще загальновідома річ, що турчанський повіт, відколи існує, не бачив на своїх нивках твердого зерна, хіба вівсик. Отож, Турчанщино, давай тверде зерно, може, і для Поділля призначене, бо так наказує влада! Я порадився з моїм товаришем д-ром Ріпецьким, і ми прийшли до того висновку, що хоч би і послухали, і таки збіжжя зібрали, то місцева команда не дозволить його вивезти з повіту, бо й у нас не переливається. Ті причини неможливості виконання того приказу виписали ми до головного харчевого уряду.

Потім незадовго приїжджає якийсь вищий урядовець головного харчевого уряду з репримендою, чому приказ дотепер не виконаний. То був якийсь із тих "любячих атєчество" патріотів, що замість йти в однострою на фронт, бо здоровий

нівроку і молодий, волів "декуватися" між мішками хліба-каші в харчевім уряді.

Я сказав йому ті самі причини, що в письмі до харчевого уряду.

— Але ж, пане комісаре, говорю серйозно, тут немає виправдання, визначена кількість мусить бути доставлена.

Я схвилювався:

— Пане! Не робіть з тата вар'ята. По-українськи ж вам говорю, що це неможливо, бо нема звідки… Науку про прикази сховайте собі про запас, а я вам кажу, що дурень той, що видає прикази, знаючи, що вони не до виконання. Врешті йдіть собі

і реквіруйте самі, але я не ручу за це, чи наші фронтовці вас не зареквірують і відішлють туди, звідкіля приїхали.

Потім я луснув дверми і вийшов, лишаючи його з д-ром Ріпецьким, котрий і від себе наговорив йому прикрих слів.

Ні, так далі не може бути. Я скликав прибічну раду і тут вирішили, щоб я поїхав до Станіславова і там розмовився в харчевім уряді. Нас мусять конечно відтяжити

і перебрати прокормлення фронту.

Я поїхав, але в тім уряді годі було з ким договоритися до путнього кінця. Вони такі бідні, нізвідки взяти. Треба всім терпіти… ну, а цей приказ про доставу твердого хліба буде взятий назад…

Я вийшов і зараз на вулиці перед харчевим урядом приступає до мене якийсь жид, купець, котрого я перший раз в житті бачив.

— Пане комісаре, потребуєте твердого збіжжя?

— А ви маєте за скільки?

— Маю скільки захочете, б, 8, 10 вагонів. Пшениця по 600 корон, жито по 500 корон.

— Та звідкіля, з котрого повіту, коли ніде нічого немає…

— Ой, ой, коби я так здоров був, скільки є у нас збіжжя, з котрого хочете повіту… Лиш ви постарайтеся про дозвіл на вивіз, бо я його не дістану.

Нічого я йому не відповів на цю оферту, лиш зараз завернув до харчового уряду до того самого референта.

Я йому розповів про мою розмову з купцем…

— Треба було його зараз арештувати…

— За що? Чи за те, що диспонує збіжжям? Воно чей же не крадене. Це лиш доказ, що вас оббріхують повітові комісари із запілля, а ви цю брехню в найліпшій вірі повторяєте. Ви того не хочете знати, що у нас потворилося стільки республік, скільки є повітів. Кожний комісар дбає лиш про свій повіт, а загальна справа йому байдужа, і коли кількох тих брехунів не повіситься, не буде в нас ладу.

Одні зійдуть на прошаків, інші забагатіють.

Опісля пішов я до військового секретаріату, і тут мене краще зрозуміли й обіцяли пособити, що справді пізніше сталося, бодай почасти.

Причину такого недомагання можна було легко відгадати. Центральний уряд прохарчування питав, певно, повітових комісарів про стан запасів збіжжя на місцях, а ті, дбаючи лише про свій повіт, показували із себе убогеньких, наче та миша церковна. Керувалися такою думкою, що мовляв, ближча сорочка до тіла, як кожух. Вигоді свого повіту підчиняли загальну справу, від якої залежало наше бути чи пропасти. Ті комісари, певно, знали, чи в їх повіті продають збіжжя і купують, бо ж той мій оферент не мав на думці краденого збіжжя. Для них був фронт далеко, а аж тоді будуть оборонятися, як ворог до них прийде. Виявилося тут цілковитий брак почуття спільноти діла. Але у тому завинив і центральний уряд— Треба було комісарські звіти через свої органи прослідити і винуватих за брехливі звіти треба було потягнути до відповідальності. Таке затаювання харчового стану в запіллі не було винятком, лише правилом. Треба було запорядити, що при означеній урядом ціні збіжжя можна вивозити його з одного повіту до другого, а було би збіжжя вилізло, з'явилося зараз, бо кожний, що його мав, був би радо спродав.

Таке саме і з м'ясом. Вертаючи тоді зі Станіславова, стрінувся я з повітовим комісаром з Долини д-ром Северином Даниловичем35. Питаю, чи у них не купив би живого м'яса.

— Можна,— каже,— та лиш за готівку, а не шляхом реквізиції. Люди мають скота доволі і можна би так кожного тижня купити яких 50 штук.

Я нагадав собі, що на нашому відтинку різали ементальські тільні корови для війська…

На нашому відтинку ставало щораз тісніше, відчувався брак усього. Хирів уже був у руках противника, а ми не мали чим гаразд відбиватися, бо не було достаточної артилерії. Ми вирішили послати до головної команди військово-цивільну депутацію, котра би наш стан як слід з'ясувала. Командування було тоді в Бережанах. В депутації поїхали: я — за Самбірський повіт, покійний Всеволод Ріпецький — за

Турчанський повіт, поручник артилерії Околіт і четар Кульчицький — від війська. Вибралися ми в дорогу під саме польське Різдво 1918 р. Подорож була страшенно утяжлива. Ми заледве другого дня опівночі приїхали до Бережан, хоч у Потуторах були зараз з полудня. Не можна було допроситися з Бережан яких саней, а бодай щоб прислали по нас дрезину. В Бережанах ніхто для нас квартири не замовив, не можна було серед нічної пітьми допитатися, де поміщається кватерунковий уряд. Ми ціпеніли під готелем до тої години, коли поляки йшли рано до костьола на "пастирку". Тоді дали мені і Ріпецькому таку кімнату, що входилося в неї прямо із двору, до того ще було і вікно забите. Старшини примістилися в іншому готелі, де пересиділи до рана у фотелі, бо ліжка не було. Одним словом такого неладу під боком головної команди, такої безпорадності годі собі уявити.

Рано я розпитав помешкання окружного команданта д-ра Ковшевича і зараз ми пішли до нього, З Ковшевичем, моїм старим другом, я давно не бачився, то ж наша стріча, була дуже мила. Він повів нас до головної команди, котра містилася в судовім будинку на другому поверсі. Нас прийняв шеф штабу полковник Мишковський.

Омелянович-Павленко нездужав, і ми у нього не були. Полковник Мишковський міг справді заімпонувати. Мужчина рослий, статний, в однострою російського полковника, говорив дуже гарно по-українськи і говорив військовим стилем так, наче

стріляв з кріса, значить, що сказаного слова ніколи не завертає. Така мова може заімпонувати. Ми предложили йому наші пекучі потреби: насамперед — військові, а опісля — ми цивільні.

— Усе наладнається, і пришлеться вам підмогу з гарматами.

Ми сиділи довкруги стола і розмовляли. На столі перед четарем Кульчицьким лежав якийсь записник. Кульчицький доторкнувся його рукою, наче б хотів подивитися.

Мишковський глянув на нього грізно і поклав на записнику руку.

— Як ви цього тут не поклали, так не доторкайтесь.

Збентежений Кульчицький завернув руку, наче б попікся.

Я говорив за прохарчування армії на фронті.

Повіт виснажений війною, не стає хліба для населення, а приходиться ще і фронт годувати. Нам грозить господарська катастрофа, бо минеться весь скот в повіті.

Ворог переб'ється і забере нам економічну підставу існування, коли забере бориславську нафту…

— Ну, та й що з того?

— Я гадаю, що зле, бо без нафти ми нічого не вдіємо…

— Забере, а ми відберемо знову.

— А він, уступаючи, або її забере собі, або понищить, а нам її не лишить.

— Не журіться… Не знищили її москалі та й німці, не знищать її і поляки.

— Але населення зневіриться, і справа на тому потерпить.

Я говорив схвильовано, бо я бачив, що нічого не доб'юся, а пан полковник говорив про уступлення і інвазію наче б кому мав уступитися із зайнятої лавки із чемності.

— Пане полковнику,— кажу,— я взагалі не розумію, чого нам кривавитися під

Львовом, замість взяти Перемишль і відтяти комунікацію зі заходом, а тоді Львів сам здасться без кривавлення.

— Я тої самої думки, що й ви, але я того плану не робив, лиш ваше командування, котрого я зміняти не буду, бо я щойно 10 день урядую тут…

Аудієнція скінчилася. Шкода було їхати, бо з таким самим верталися, як сюди прибули. По тій аудієнції мене щось торкнуло, що тут щось не теє. Признають мені рацію, що краще було зробити інакше, а не хотять цього зробити, хоч воно не шкодить справі.

Того дня неможливо було нам від'їздити і ми тут осталися. Цілий день я вже не розлучався з Ковшевичем, мали собі що розказувати. Зараз і квартиру кращу ми добули.

На другий день рано заїхали по нас сани. Ковшевич прийшов зі мною попрощатися востаннє, бо якраз на його іменини (св. Йосифа) його поховали.

Не було чим вдома повеличатися. Значить, що головне командування, хоч бачить, що план був недоцільний, не хоче його змінити на ліпший, хоч повіт, такий багатий, на тому потерпить, хоч нафту втратиться і не буде чим найконечніших потреб заспокоїти. Тут щось не теє…

Та ми, самборяни, покладали усю надію на полковника Кравса. Він нас певно оборонить. До нього мали всі необмежене довір'я:

і населення, і військо, рядові і старшини. От якраз прийшла вістка, що Кравс переломив під Судовою Вишнею ворожий фронт і знищив на 14 кілометрів залізницю аж до підбудови ("унтербау") і перервав комунікацію зі заходом. Довір'я змагалося. Але цей подвиг полковника Кравса, очевидно, не подобався головному командуванню, бо тоді мали вестись якісь переговори про завішення зброї, з чого наші фронтовики були дуже невдоволені. І от стали старшини самбірські говорити, що головне командування усунуло полковника Кравса, що на його місце прийде інший командант, а над тим всім фронтом обійме команду полковник Грицько Коссак. Нам зразу не хотілося у таку дурницю вірити. За що ж така кара на Кравса? Хіба ж не його у тому заслуга, що ми дотепер на тім фронті держимося? Хіба ж не він створив цю армію з нічого? Старшини були через те до крайності схвильовані.

Погрожували, що в такому разі усі подадуться до демісії, вважаючи такий поступок головної команди з їхнім улюбленим старшиною за свою власну обиду. Ми, цивільні, теж затривожилися, знаючи, що як Кравс відійде, то фронт не

удержиться й одного дня. Треба було і нам щось проти того робити.

Поголоска стала справджуватися. Кравс уже не вернувся до Самбора по тій екскурсії під Судовою Вишнею, а на його місце прийшов генерал Гембачев. Я вважав за відповідне з ним познайомитися і пішов до команди. Гембачев прийняв мене ввічливо, говорив поправне по-українськи. Коли ми розговорилися над загальним положенням, він каже до мене:

— Мене прислали сюди через якусь невияснену помилку. Та ж я не був ніколи фронтовим старшиною і на тім нічого не розуміюся. Я увесь час служив у російськім війську при інтендантурі. Тут велике фронтове завдання і відповідальність, а я її приймати не можу на себе. Я звідсіля леда день піду.

"Ну, гарна історія", подумав я собі:

"не вмію ні читати ні писати, а хочуть мене жидівським королем обрати".

От уміле командування! Хай би і кілок поставити, щоб лиш в однострою генерала.

Неможлива річ, щоб поляки того не знали і не використали, а тоді фронт присне, мов мильний пузир. Кравса любить рядове вояцтво, його поважають старшини, а теперішній командант сам каже, що не знає, що має робити. Старшинський корпус має Косса-ка нізащо, сміються із його приказів. От дає він приказ телефоном для відтинку Крукенич чи Гусакова:

— Наступати "шпрунгвайзе"... а пан-цирка... (тут зам'явся на слові, що панцирці робити). Черговий старшина, що відібрав

телефонат, сміється і відповідає: "а панцирка гуляє по шляху"... "Так, так,— каже Коссак,— а панцирка гуляє по шляху".

Оповідали мені також, що кілька старшин перебралися за дядьків з Ясениці

Сільної, де перед війною Коссак був вчителем, явилися до нього в Стрию і просили, щоб покинув війну і вернувся до них на село, бо в школі немає порядку і діти дуже пустують. Громада обіцяє його "вилекріму-вати". Не знаю, чи це правда, але говорили мені про це старшини в Самборі і з того дотепу дуже сміялися.

Коли вже усунення Кравса стало фактом, наша прибічна рада вирішила післати знову депутацію до головного командування, поки не наспіє катастрофа. До депутації вибрано мене і покійного радника Василя Щербатюка. Ми мали їхати до Ходорова, куди перенеслася головна команда армії. Ми мали наставати на те, щоб Кравсові віддано знову командування на нашому фронті. Я радий був з мого товариша депутації, бо покійний Щербатюк дуже щира і розумна людина, був моїм вірним товаришем і дорадником і не одно лихо минуло мене не раз через те, що його щирої ради послухав.

Ми вже збиралися їхати, як повідомив нас окружний ад'ютант, що тої днини головнокомандуючий генерал Омелянович-Павленко переїздитиме через Самбір на перегляд хирівського фронту. Отож буде можна з ним в Самборі поговорити і не треба товктися до Ходорова. Вечером пішли ми на двірець, бо не було нам відомо, о котрій годині приїде поїзд. На двірець прийшов і генерал Гембачев. Це нам не було на руку, бо як же при ньому просити, щоб його взяли і привернули Кравса.

Тому-то прохали ад'ютанта, щоб виклопотав для нас аудієнцію в чотири очі. Ми ждали аж поза північю. Нарешті поїзд приїхав. Генерал сидів у салонці. Сюди пішов Гембачев зі старшинами. Ми бачили усе крізь неприслонене вікно салонки.

Нарешті старшини вийшли, а осталися генерали самі. Ад'ютант доповів нам, що генерал невдовзі до нас вийде.

І так сталося. До кімнати станційної команди, де ми дожидали, прийшов генерал

Омелянович-Павленко. Ми представилися. Генерал — людина вже в літах, сивий, рука на підв'язці. Він низького росту, марний з лиця. Не виявляє ні одної прикмети на генерала, не то вже на головнокомандуючого. Говорить слабким голосом ламаною мовою. Хоч би лиш до Кравса — страшенний контраст. Я на перший погляд дуже, дуже розчарувався. Я представляю йому всю річ зв'язно, докладно, коротко — так, як мене вчили у війську писати "беріхти" і "мельдунки". Генерал вислухав мене терпеливо і каже:

— Справа вже вирішена: полковник Кравс відкликаний вже з відпустки і вертає та обнімає командування свого відтинку.

Ми не могли з дива вийти. Коли ж воно так вирішено в один мент, коли давно вже було вирішено інакше? Мені здавалося, що нам поміг у тому генерал Гембачев, якщо він сказав Павленкові те саме, що й мені того самого дня рано.

Ну, слава Богові, тепер знову зможемо безпечно спати. Коли ми розповіли старшинам, як воно вийшло, то всі дуже раділи і дякували нам, кажучи, що вони самі не посміли б генералові про це говорити.

Розуміється, що ця історія з Кравсом мусила бути наслідком якоїсь інтриги.

Комусь хотілося дійти до влади, а на перешкоді стояв Кравс. Кінець був такий, що

Кравс перебрав знову командування, а Гембачев від'їхав до Стрия.

VIII

Слід тепер сказати дещо про наші відносини до других неукраїнських націй: поляків, жидів та німців. У перших початках наші відносини до поляків бодай назовні були мирні. Я уже згадував про спільну нашу працю, коли то на нас найшла повінь нещасливих російських поворотців. Відтак, коли я скликав сесію представників двірських обшарів і виложив їм стан справи і начерк української конституції, котра поручала кожній нації свобідний культурний розвиток, свободу віри і недоторканість приватної власності, виказав їм моє бажання на братню згоду та просив їх у всіх справах звертатися до мене. Тоді один шляхтич, стискаючи мені руку, сказав: "і з певносцьов бендзє нам лєп'єй як дотихчас". По якімсь часі прийшла до мене депутація польської організації, щоб скласти між нами якийсь "модус вівенді" на будуче; заявили, що вони хочуть свобідного культурного розвитку і таке інше. Я сказав їм те саме, що перед тим сказав дідичам, але хай вони скажуть своїм верхам, щоб залишили офензиву на нашім фронті, щоб ми могли спокійно працювати спільними силами над відбудовою нашого зруйнованого повіту. За той час вирішить Антанта, що з нами має статися. Вони на це від себе самих згодилися, але вони самі того рішати не можуть і мусять предложити це своїй верховній владі. В тій цілі треба їм з їх верхами порозумітися і вислати когось з-поміж себе через фронт на другий бік. Я обіцяв

їм таку перепустку постаратися, і ми розійшлися в найкращій згоді. Я ніколи не був політиком, не вмів хитрити, вірив в те, що мені говорили, гадав, що вони думають щиро і вже радів з того, що незабаром на нашім фронті настане спокій, так дуже усіма бажаний. Я в тій хвилині хотів забути, чого нас наша історія навчила. При тій нагоді, як була між нами мова про народну культуру, я сказав

їм, що після нашої конституції вільно їм вибрати собі народову раду, і висилати з неї своїх делегатів до прибічноі повітової ради. Користали з того жиди і німці, лиш не поляки. Я був страшно на себе лихий, що так легко дався взяти на таку полову, бо я пізнав, що ті угодові пересправи були лиш на те, щоб двох делегатів могло свобідно перейти фронт і дістатися своїх. Коли я по кількох днях заінтерпелював одного з тих панів, яку привезли відповідь їхні делегати і що буде з нашою згодою, відповіли мені, що вже тепер їм ніякої згоди не треба.

Жиди ставилися до нас симпатично. Вибрали свою народну раду і боролися між собою при виборах дуже завзято. Були й протести виборчі, і другі вибори. Та ми не вміли тої симпатії використати, навпаки — деякі наші невідповідальні людці своїм поведенням супроти жидів мусили настроїти їх до нас неприхильне. От, наприклад, зарядила команда міста, щоб жиди на "бліху" (жидівська частина міста) чистили вулиці. До тої роботи хотіли міліціянти взяти і місцевого рабина, д-ра філософії, хоч він хотів поставити за себе наймленого ставленика. Прийшов до мене рабин із своєю асистою на скаргу. Говорить чистою польською мовою і бачу, що людина з вищою освітою. Такий бешкет уже зачіпав віросповідання іншої народності. Я рабина перепросив і розмовився телефонічне з командою міста:

— Що ви доброго, панове, робите? — І представив їм зміст жалоби та просив, щоб цього не робили, бо я би був змушений віднестися з жалобою до секретаріату. Моя

інтервенція справді помогла і більше жалоб у мене з тої причини не було.

Знову ж німці йшли нам у всьому на руку. Але лише ті німецькі німці, бо сполонізовані німці з Нейдорфу держалися поляків.

Від того часу, як угодові переговори між нами і польською стороною розбилися, коли ще я не міг на власну руку змінювати формули урядового приречення для урядовців, котрі під такою умовою хотіли розпочати службу, місцеві і дооколичні поляки стали нам робити пакості, які лише було можна. Я мав багато з тим клопоту, щоб здержати роз'ярених стрільців від доразної відплати. Наша розвідка нічого не знала і нічого не робила. Описаний вище напад на окружну команду, двократний бунт арештантів, гаснення електричного світла і багато іншого, повторювалося дуже часто.

А наші?

Всіляко бувало. Зразу я не міг обігнатися від кандидатів на сільських комісарів.

Приходили різні осібняки, фасіонували себе великими українськими патріотами, а з місцевих війтів робили останніх лайдаків. Я не міг зразу зорієнтуватися, бо ще не мав нагоди пізнати повіту як слід. Згодом показалося, що не один з тих людців мене надув, що він був перший драбуга в селі, а рвався до комісарського стільця тільки задля наживи. Я став переводити громадські вибори і на жадання громади висилав

своїх урядовців туди. Були і протести, і не раз вибори переведено по кілька разів.

Було по селах здеморалізоване війною шумовиння, але були і гарні люди, які розуміли, в чому річ, і виявляли свою посвяту до народної справи. Тим то людям я

і завдячував, що міг розпорядки виконувати громади точно і охоче. От, приміром, вважав конечною потребою заложити свою папірню, бо був великий брак паперу. Я знав, що є велика, але спустошена москалями фабрика паперу в Сасові. Я переписувався в цій справі з секретаріатом, а тим часом збирав матеріал до продукції паперу. Проголосив я по громадах, щоб збирали полотняне лахміття і привозили до мене на продукцію паперу. Я визначив зараз льокаль на склад. Люди з сіл привозили радо, і зібралося того близько на два вагони. Знайшов я також

інженера, який виказався посвідками, що в Німеччині працював на фабриках паперу

і своє діло добре розумів. Його післав я до Станіславова і, либонь, що заключив угоду, котрої змісту я не пам'ятаю.

Другий епізод пригадую собі такий. В одному селі збиралися в лісі дезертири з нашого війська: злучилися з циганами з Ваневич і окрадали ніччю двори та грабували закопану в полі бульбу. Приходили до мене дідичі зі скаргою. Я віднісся до жандармерії, та вона не мала стільки людей мені післати, щоб виловити, як пізніше показалося, біля 80 дезертирів. Я виклопотав військову поміч. Післали мені цілий курінь на ту експедицію. Але курінь пішов за дня, співаючи по дорозі пісеньок, а дезертири мали час повтікати. Тоді я віднісся до зверхності громади і приказав, що коли мені сама громада

до 48 годин не виловить тих дезертирів і не приставить до команди, то наложу на неї контрибуцію 20 000 корон і пішлю їм на екзекуцію військо, котре так довго буде стояти на квартирах, поки грошей не зложать. Мені самому здавався цей приказ драконським, але він над сподівання поміг. Люди змовилися, пішли ніччю, виловили всіх дезертирів і привели, за виїмком двох. Тих ніяк не могли зловити і просили мене, щоб тих двох

їм подарувати, що я охотно зробив.

Так само можна би поділити і інтелігенцію українську на три категорії. Були такі щирі патріоти, що не пожаліли б свого життя для України. Та знову багато було, особливо між урядовцями, таких, що зиркали "на задні колеса" і не хотіли так зовсім замикати за собою фіртки — ану ж... хто то ще знає, як воно буде? А ще була і третя категорія і між інтелігенцією, котрої ідеалом була нажива.

Забагатіти дешевим коштом — то ціль життя. Добивалися якогось уряду, якогось дуже рентовного підприємства, бодай би на один раз, щоб лише забагатіти бодай на

200%. Між моїми урядовцями не обійшлось і без хабарників таких мізерних, як за москалів: "пажалуй, барин, капєєчку на чайок". Одного разу зайшов я до одного мого урядовця, де давали для чоловіків рекламації, одним словом, де заходили жінки за своїми чоловіками. Я почув в шафі якийсь шорох. Відчиняю двері, а там дві курки, зв'язані за ноги. Урядовець збентежився дуже, що я відкрив такий

"фасцикул", але я не сказав нічого, лише перевів його зараз до іншого відділу, де він з партіями не сходився.

Але були і грубші інтереси, особливо в харчевім відділі. Та тут я нічогісінько не міг вдіяти, бо не мав нізвідки до того допомоги, а іншої пильної роботи було страшенно багато. Відтак роблено грубші інтереси з горілкою з нашої ґуральні.

Тут вже була і спілка урядовців з деякими місцевими старшинами. Знала про те, мабуть, і місцева команда, бо відтак командант бригади, полковник Кравс, відібрав нам заряд ґуральні… Вже він щось мусив знати, бо мав коло себе таких старшин, що пильно слідили за роботою урядовців адміністрації. Та дивно, що полковник, хоч часто зі мною сходився, не виявив мені того.

Ми видавали часопис "Наддністрянські Вісті", орган повітових комісаріатів в

Сам-борі. Старім Самборі і Турці. Щоб цей орган міг існувати й удержуватися, я узнав його органом повітового комісаріату. Тут поміщали ми всі розпорядки свої і державні, за те всі громади повіту мусили орган цей передплачувати, а військо забирало велике число накладу на фронт для стрільців, котрі домагалися, щоб їм достарчити лектури, якої, задля перервання комунікації зі Львовом, зовсім не було. Знову ж усі читальняні бібліотеки, яких було доволі перед війною, понищила московська охранка, поборюючи всяке "мазепинство" в Галичині. За числа, котрі брали для війська, платило військо, а сотник інтендантури й опісля отаман Михайло Тимяків не жалував свого гроша на літературу для війська на фронті.

Одного ранку приходить до мене прокуратор і заявляє мені, що найновіше число

"Вістей" мусить сконфіскувати.— Та за що? — "От за цей артикул" і тиць пальцем в одне місце на два слова "пани кровопийці".

— Агі! — кажу,— хіба ви такого надрукованого слова ще не читали?

— Читав чи ні, але цей-то я конфіскую…

— Та як конфіскуєте орган політичної повітової влади? От дайте спокій і не робіть непотрібного бешкету.

— Я таки заберу цілий наклад…

— Не заберете, бо я не дозволю.

— Зараз іду до друкарні і заберу… Чиста напасть! Я таки всердився і крикнув одно нецензурне слово, якого ужив раз і Віктор Гюго, а польський перекладчик твору соромився його перекласти і залишив таки слово в оригіналі.

По відході прокуратора я довго не міг заспокоїтися. Я відтак довідався, що прокуратор справді був у друкарні, але накладу вже йому не дали, бо прийшов запізно. Коли я відтак сказав старшинам, що число мало не підлягати конфіскаті, то почув таке:

— А ми були б його сконфіскували і відіслали до Станіславова…

Мій протест проти конфіскати я опирав на розпорядкові міністерства юстиції з дня

18 січня 1896, Ч. 26785/95., по якому органи політичної повітової влади конфіскаті не підпадають. Але видно, що прокуратор того не знав і був би наробив такої метушні, що військо було б ного заарештувало. Я мав з тим паном ще й таку колізію перед тим. В поблизькому селі знайдено вбитого чоловіка. Прокуратура заряджує доходження, та не має лікаря, котрий зробив би секцію. Приходить до мене прокуратор, щоб дати йому лікаря. Я маю до диспозиції лише одного лікаря, котрий з тифом не може собі дати ради. Що робити? Денат лежить вже три дні несекціоновании.

— Це справа судова і до мене не належить, але я на вашому місці зробив би так: тепер обов'язує воєнний стан. Вбивство належить до доразового суду, віддайте справу там і позбудетеся клопоту. Військо зробить секцію своїм лікарем.

Така була моя рада і я зовсім тим не інтересувався, бо це не — моє діло. Отож із тих двох фактів викував на мене прокуратор свій капіталик: він мене заскаржив до свого міністерства юстиції, що я не дозволив йому сконфіскувати газети за артикул проти суспільного порядку і ненависті проти суспільного класу і що я змушував його відступити слідство за злочин вбивства доразовому судові.

Жалоба пішла по міністерствах, чи пак, секретаріатах, і коли я раз, будучи в

Станіславові, зайшов до міністерства юстиції, то пан секретар юстиції згадав про це (до того часу я про це не знав) і заявив мені урядовим тоном, що справа так легко мені не минеться. Я не бачив причини пригадати пану секретареві вище зацитований розпорядок міністерства, якого він теж не знав, і сказав два слова по-жидівськи: "ну-ну". Отож ця легенька погроза не зробила на мене враження.

Але немає такого злого, щоб на добре не вийшло. Тої скарги мені ніколи не доручено до оправдання, бо незадовго настав розвал. Але це стало дошкою рятунку для пана прокуратора, коли прийшли до влади поляки. Коли відтак польська дефензива переводила наді мною сакрамент очищення, то адвокатує діаболі закидав мені, що я таку полякожерну газету, як "Дністрові Вісті" видавав, яку навіть український прокуратор хотів конфіскувати, а я не дозволив. Розуміється, що нікому не було цікаво переконатися, чи була підстава до конфіскати. Але з того закиду я довідався, що це дуже помогло тому панові при ритуалі очищення, бо польська влада полишила його на становищі, котре займав до того, а, навпаки, багато інших пішло за свою службу Україні на зелену пашу.

Я мав ще два рази сцисію з Центральною владою.

Жалувалися переді мною селяни, що їхні панотці все ще при службах Божих поминають його величність цісаря Карла. Я вважав себе компетентним тій аномалії покласти край і видав обіжник до всіх парохіяльних урядів, щоб дали собі спокій з Карлом і поминали при службі Божій Україну. Незадовго потім приходить до мене для виправдання себе жалоба самбірського деканату, що я мішаюся у справи церкви, а це належить до компетенції декана, в часі як юрисдикція єпископату припинилася. Декан, а не хто другий, має видавати як єпископський намісник такі розпорядки, а не я. Властива дорога була внести проти мого розпорядку ракурс,— ну, але й так добре. Я відповів, що саме зробив це тому, що декан того не ч^обив. Друга річ, що не знати, на котрого декана треба було мені чекати, бо в моїм повіті є їх кілька. І так справа обійшлася без дисциплінарки.

Але третя з черги сцисія могла мати для мене погані наслідки, якби не полковник

Кравс.

У тім часі, як велись переговори з Антантою про завішення зброї під Львовом і наша влада проголошувала "отрецаюся" проти більшовиків, приходить до мене секретний обіжник, щоб слідкувати за більшовицьким рухом в Галичині і всі прояви такого руху нищити. Відома річ, що недугу найкраще лічиться усуненням причин недуги. Я дуже добре розумів, які причини викликають більшовицький рух і більшовицькі симпатії. Мою відповідь на це письмо звернув я прямо проти

Центрального уряду і виписав усі свої помічання, які кожному думаючому чоловікові пхалися на віч. Нищення краєвого господарства, нерівномірне розложення воєнних тягарів на громадян, консервування замагазинованої нафти так, що дальше добування нафти перепинено через брак місця на магазинування, неможливе "брикання" деяких повітових комісарів, котрі свої повіти врозріз з почуттям солідарності перемінили на окремі республіки, в першу чергу —

Дрогобицький повіт. Нафта невдовзі дістанеться ворогові. Коли тих причин не усунеться, то ніхто не спинить невдоволення, а тим самим і більшовицької пропаганди, бо в більшовизмі бачать невдоволені одинокий рятунок в скрутнім положенні.

Письмо було доволі об'ємисте.

Не знаю, з якої речі моє письмо пішло до головної команди, а звідсіля до полковника Кравса до заопініювання. Отож полковник Кравс, як мені опісля сказав його ад'ютант, зреферував свій реферат так, що усе те, що тут написано, він потверджує. (Я потверджую це обіруч).

IX

Я вже перше згадував, що у нас служив майор жандармерії і йому завдячували ми зразковим зорганізуванням жандармерії та зразковою її службою. Одного разу взивають Шебесту до Станіславова. Ми догадувалися, що його певно покличуть на якесь вище становище, бо кілька разів довелось мені згадати і писемно, і усно в секретаріаті, чого вартий для нас Шебеста. Тепер ми були того певні, що він буде авансувати і до нас не вернеться, і тому появилася в наших "Вістях" прощальна стаття для Шебести.

Можна собі уявити, яке було наше здивування і досада, коли невдовзі вернувся пан

Шебеста і заявив мені, що йому, в Станіславові дали до пізнання, що для нього в українській державі нема що робити.

— Як же так можна,— кажу,— а що ж сказав на це полковник жандармерії Гаванський?

— Гаванський усунений теж зі служби…

— Хто ж тепер, до чорта, краєвим командантом жандармерії?

— Резервовий поручник Індишевський… Та він тепер уже отаманом.

Я й-но руками розвів…

Знаю з історії, що Наполеон іменував своїх генералів на полі бою, він говорив, що кожний його вояк носить у наплечнику маршалківську булаву. Але знаю і те, що

і великий Наполеон не іменував нікого таким генералом, котрий мусив мати до того окреме знання і вишколення. Знаю, як важко було в Австрії дістатися старшині до корпусу жандармерських старшин, які вони мусили переходити курси і здавати

іспити, скільки мусили вміти. А тут відразу резервового поручника, котрого певно випустили зі школи однорічних лише хорунжим або аспірантом, іменується отаманом в такій бранжі, де вимагається окремого знання і вишколення. Я щойно зі споминів д-ра Шухевича (П. ч, стор. 57) довідався, що такої трансформаційної штуки доконав секретар війни Дмитро Вітовський.

— Мене,— каже Шебеста,— призначили на вчителя в жандармськім вишколі під умовою, що буду викладати по-українськи. Вони ж добре знають, що я того не зумію, бо виставив би на сміх і українську мову, і себе самого.

Нам всім було невимовне жаль, що втратили таку фахову силу. Але нічого було робити, і мої представлення до секретаріату не мали ніякого успіху. На районового команданта прислали мені теж четаря Кабаровського. Гарна людина, не перечу, що и старшина добрий, але без фахового знання на таке становище! Не раз

і досада мене брала і сміятися мені хотілося, як він приходив до мене радитися, як це або те зробити. Звідкіля я маю те знати, чого другі мусили вчитися по кілька літ. Отож стало на тім, що такі фахові річи полагоджував старий повітовий

"вахмайстер" чех, а ми лише підписували, не знаючи, чи зле, чи добре воно написане.

Велика була нам морока з грішми. Ще поки йшли австрійські корони, було півбіди.

Опісля побіч корон стали ходити гривни, які нам навезли з України. Була біда з курсом. У Станіславові інший курс, як в Стрию, Дрогобичі і в Самборі. Не знати було, чого держатися. Гроші вибивали у великих одиницях. Відразу зникли корони з обігу, і не можна було зміняти великих грошей на менші. Прислали нам того добра перед першим повну скриню на виплату урядовцям. Військо присилає до нас міняти, а ми і для себе не маємо. Як тут виплачувати, без дрібних? Телефоную до

Станіславова, до свого секретаріату фінансів. Наче води в рот набрали. Приходить до мене депутація урядовців судовиків, розуміється, українців. Загрожують страйком, коли їм не буде виплачено зараз. Я уговорюю їх, як можу, відкликуюся до їхнього патріотизму і вирозумілості. Еге ж! Патріотизм патріотизмом, а гроші то зовсім друга річ. Особливо настирливо ставився до справи радник Пюрко. Ледве я випросився на два дні. Посилаю зараз старшого урядовця п. Голинського з тими грішми під охороною жандармської асисти до Станіславова, щоб зміняли на дрібніші гроші, бо ці грубі тисячки не мають у нас практичної вартості. Без того у мене цілий апарат стане, урядовці перестануть працювати. П. Голинський забарився там більше, як три дні, і вернувся назад з тими самими грішми. Там менших грошей не мають, а нам дали ідіотичну пораду, щоб грубі гроші розміняти на місці. Опісля прислали нам якісь бони, котрих ніхто не хотів брати. Не знаю, чи друкували їх у нас, чи за Збручем, та говорили мені, що коректа була така недбала, що одна серія вийшла: стільки то "гивен", бо в коректі одну букву переочили. Говорено відтак, що за такими банкнотами полювали дуже поляки і купували їх за добрі гроші, як курйоз.

На брак грошей ми радили собі зразу в той спосіб, як я вже казав, що брали зачет з Дрогобича, та опісля дрогобицький

дожа не хотів нам дати. Отож наш окружний командант сотник Мельник попав на дуже оригінальну, але небувалу думку. Він поінтер-нував найбагатших поляків і жидів і наложив на них по стільки тисяч контрибуції: поки тих грошей не зложать, він їх з інтернації не випустить. Про це мені ніхто нічого не говорив. Одного дня йду попри окружну команду і бачу крізь вікно цілий гурт купців, адвокатів та інших людей, що уходили за багатіїв. Я зацікавився і поступив до команди і тут про все довідався. Пішов я з Мельником в другу кімнату

і витолкував йому, що це неможливе у своїй державі обкладати горожан контрибуціями. Інтерновані заявили теж, що ніяким чином платити не будуть. Стало на тім, що їх зараз пустили додому, розуміється, що команда скомпромітувала себе, але я тому не винен.

До погіршення нашого грошового питання причинилися немало ті наддніпрянці, що повтікали з Великої України перед більшовиками. Вони понавозили велику силу грошей і розкидали ними. Та ж вони їздили на кошт держави, бо кожний з них добув перед виїздом якусь урядову місію і називався дипломатичним висланником. Гроші приходили їм легко і легко їх позбувалися.

Мені довелося ще раз стрінутися з головнокомандуючим генералом

Омеляновичем-Павленком, та вже не вночі, лиш удень, коли я мав нагоду ближче до нього придивитися. Було це у квітні 1919, якраз по прориві нашого фронту під

Львовом, коли то аж Стрий був загрожений. Тоді то до Стрия скликано з'їзд усіх окружних командантів стрийського відтинку і політичних повітових представників.

На тій нараді Павленко видався мені таким немічним та безрадним дідусем, що я не міг з дива вийти, як таку слабовиту людину можна ставити на таке важне становище. А ще більше немічним він показався у своїй промові, де він поставив до нас питання, чи вести нам далі війну, чи здатися на ласку ворога, бо далі війни серед тих обставин вести не можна, бо запілля відмовилося від усякої допомоги. Говорив крізь плач, а мене брала страшна лють за таке говорення.

Команда, котра не може собі порадити з запіллям, яке має чим пособити, а не хоче нічого дати, не варта торби січки. В дискусії оповідав один отаман артилерії, що його післано з батареями на Буковинський фронт, бо заходила небезпека, що румуни, користаючи з нашої слабини, можуть кожної хвилини вскочити нам на плечі.

Йому треба було коней до перевезення гармат на цей новий фронт. Приходить він до одного повітового комісара і просить у нього коней.

— Коней вам треба? Я коней не дам, артилерія повинна мати свої коні!

— Я коні мушу мати і сам Їх зареквірую…

— А я не даю дозволу на реквізицію, а коли схочете конечно, то я пішлю моїх міліціянтів і жандармів і не дам реквірувати…

Що за чудова ідилія! Державі треба негайно коней, а пан комісар не хоче дати, бо йому свого повіту шкода. Заходить небезпека домашньої війни між жандармерією і міліціянтами з одного боку, а фронтовими артилеристами з другого боку.

Мене аж розпирала досада на таку генеральську балаканину і на такі звіти, і теж обізвався менше-більше так:

"Приходите, панове, тепер радитися нас, коли наша справа над пропастю? Хто ж тому всьому винен?! Певно не ми, а Центральне правительство. Самі розвели ви запілля і всіх комісарів, а тепер жалуєтеся, що із запілля не маєте допомоги.

Треба було кількох панів комісарів повісити, а певно, що того всього не було б.

Чого нас радитесь, чи вести далі війну? Ми тут можемо говорити лиш за наш відтинок, а не за весь фронт"...

Я справді не розумію, яка була ціль тої наради і що ми мали рішати? Якщо головне командування хотіло таким робом засоромити українське громадянство, що воно так легковажить свій обов'язок у тій війні, то це не могло бути сказано під нашою адресою, бо ж ми наш обов'язок сповнили.

Ми роз'їхалися з тим вирішенням, що війну треба вести аж до кінця. Я мав все надію, що з'явиться ще у нас якась сильна рука, котра зуміє удержати все вкупі і ситуація поправиться з весною.

Аж...

Одного дня опісля приходить до мене шеф штабу Кравса, мабуть Ерлє, і придивляється до шкіцу ситуаційної карти, яка висіла в мене на стіні.

— Коли б нам прийшлося уступати,— каже до мене,— то ми обдумали на той випадок ще дві оборонні лінії: одна над Ствряжом в Бісковичах, друга в Городищу.

— Хіба ж нам треба приготовитися на евакуацію?

— Це не є виключене.

Отже, мої всі надії прискають одна по одній. Я розумію, що значить для нашого війська відворот на дальшу лінію. Воно вже доволі здеморалізоване злиднями і невдачами та й позиційною війною. Скажуть йому відступати, то відступить — аж за піч у власній хаті.

Десь коло 10 травня я поїхав знову в урядових справах до Станіславова. Зі мною

їхав полковник Шепель, комендант в Крукеничах. Тепер його покликали до

Станіславова, до секретаріату війни. Увесь час тої томлячої дороги ми перебалакали, і я мав нагоду ближче його пізнати. Людина освічена і щирий українець, який не любить одної неділимої Росії. Багато я від нього довідався про російські відносини перед війною і по війні. Чи безпечно, що він під таку пору залишив фронт? — не дуже, але мусив їхати, коли казали, а він лишив на своє місце шефа штабу сотника Ланга, він дасть собі раду, хоч його не конче люблять за його строгість.

В Станіславові тим разом я мав багато справ до полагодження, треба було стратити багато часу на вичікування своєї черги. Сюди приходили тривожні вісті з фронту.

Я стрінув одного старшину з секретаріату війни і спитав його, як справа на фронті? На те він каже:

— Добре би було, коли б ви, не гаючись, поїхали до Самбора. Більше вам нічого сказати не можу…

Так, треба їхати. Поїзд відходить пополудні, в Стрию треба ночувати і додому приїду аж на другий день, десь перед полуднем. Та мені переповіли, що інженер

Дутка веде поїзд через Самбір з залізничними урядовцями, котрими треба обсадити всі станції від Дрогобича до Сянока, бо тою лінією зачнуть зараз перевозити нафту для чехів, з котрими наше правительство заключило дуже корисну умову. Це мене заспокоїло, бо коли таку угоду заключили і зачинають її виконувати, то, певно, немає небезпеки. Я пішов до пана Дутки і просив його, щоб і мене забрав з собою, бо зможу раніше бути в Самборі. Тоді і мій зять Ставничий був у

Станіславові до аудиторського іспи— ту і теж мав вертатися зі мною. Але Дутка сказав, що для нього вже не буде місця, і Ставничий мусив поїхати звичайним поїздом зараз пополудні.

Я виїхав надвечір. Перший раз за української влади довелось мені їхати II класом. Але ж той поїзд віз самих залізничних золотоковнірівців.

Доїжджаючи до Стрия, побачили ми велику заграву. По дорозі при шляху горів якийсь тартак по обох сторонах, ми переїхали серединою серед огненного моря. В

Стрию бачу на пероні мого зятя і кличу його до себе, чей же нас вже не викинуть.

Прислухаюся до розмов залізничників між собою. Треба їм вірити, бо залізничники мають звичайно добрі інформації. Вісті щораз кращі. Все йде добре, а тепер, як усього дістанемо від чехів, то ситуація цілком поправиться. Так ми їхали в рожевім настрою аж до Дрогобича. Тут упала між нас, мов бомба, тривожна вістка, що фронт біля Рудок прорваний… Я розумів,

що як рудецький фронт перерваний, то й самбірський мусить заломитися. Мені страшно пильно додому.

Нарешті приїжджаємо на самбірський двірець.

Евакуація… Все навантажено на вози. Машина під парою, лиш ждуть знаку, коли

їхати. Начальник станції і всі урядовці ходять, мов зачаджені. Усе заафероване, говорять пошепки, наче б мерця вивозили. Чи можна й мені їхати тим поїздом? —

Неможливо, це для війська, треба їхати підводами. Вчора прорвали рудецький фронт. Поспішаємо з зятем чимшвидше і найкоротшою дорогою до міста з нашими клунками. Переходимо біля окружної команди. Там уже все забрали. Коло команди ходить ад'ютант, готовий до дороги. Питаю його, що сталося.

— Нічого. Ми ще не маємо приказу до евакуації.

Очевидно, говорить неправду. Та з якої речі затаює переді мною? Ми спішимо далі.

Біля моєї домівки ходить моя дочка. Побачивши нас, вона розплакалася. Ніхто їм не дав знати, що буде евакуація. Рано вона була в комісаріаті і тут щойно побачила, що все виладовано на вози і попрятане. Довідалася, що мій товариш доктор Ріпецький пакувався усю ніч, а мені навіть не дав знати, що евакуація.

Мене взяла досада. Наче б навмисне хотіли зробити так, щоб моя сім'я осталася у

Самборі або щоб я сам попався у полон.

Нічого було робити. Знімаємо з вижки великий кіш і кидаємо все, що найпотрібніше сюди: постіль, білизну, одяг тощо. Решта мусить лишитися. Нарешті доктор

Ріпець-кий присилає мені два возики з малими конятами, на які абсолютно не можемо забратися. Один візок, запряжений в півтора коника, і двоє лошаток за ним підбігає. Поганяє жінка. Та не забув за мене мій довірений жандарм. Він привів мені ще одну підводу. Все, що в хаті осталося, лишаю під опікою сусіда, професора Суського, поляка. Ідемо на дрогобицький шлях… А в мене така сім'я: нас двоє старих — моя дружина держить на руках онука, малого Бемка, якому шість неділь віку. Найстарша дочка вагітна і треба на неї вважати, а крім того, ще дві дочки, їх усіх посадили на возі, а я йду побіля, держачись ручиці воза. Щойно виїхали на ринок, як над нами лопнув ворожий шрапнель. Але швидше не можна

їхати. Перед і за нами тьма-тьменна народу, возами і пішки. Все, що почувало себе українським, утікає у світ за очі. Ми переїхали перший міст на дрогобицькім, і я побачив таку картину: йдуть цілі гуртки і поодиноко стрільців,

ідуть полями, городами. Все втікає враз зі зброєю.

— Вже доста маємо тієї війни, час нам вже відпочити…

Це наслідки ворожої агітації… Так… "без анексії і контрибуції… Поцо сє хлопє маш біць?"

В мене леденіє серце. Немає сили, щоб цю втечу здержати. Це не паніка, яка у війні буває, це добровільне уступлення з

позиції, затрата всякої дисципліни, на яку немає іншої ради, як скоростріл і поголовна масакра.

Я довідався опісля, що поляки чудувалися: "чего оні так уцєкайон?" Перед тим не було тут ніякої битви. Зразу думало польське командування, чи це не який воєнний підступ і задля того входили до міста дуже обережно.

Стільки праці та зусиль, а все те ворожа розкладова агітація понівечила. Це наслідки того, що на фронті навіть деякі наші старшини потай командування ходили на тамтой бік на свята…

Ми втікаємо нога за ногою. Швидше не можна. Довкруги нас море всіляких людей, від старого до малого, фірами і пішки, а довкруги полями йде велика розстрільна наших вояків-дезертирів з фронту, яких не можна здержати. Нагадую собі, що то тринадцятого травня. Фатальна ця тринадцятка для мене. Тринадцятого вересня прийшли москалі до Самбора, тринадцятого травня вивезли мене москалі до Бригідок

і тепер теж тринадцятка: утеча…

Позаду нашої валки вишкіл старшин веде арештантів-вояків. Це ті, що під Рудками збунтувалися проти своїх старшин. Це була наддніпрянська агітація: "далой пагони!" Не було часу перевести з ними розправи перед польовим судом, тому ведуть їх далі. Не розумію, пощо було з ними воловодитись! Тут більшовицькі методи були б якраз добрі: кожному десятому кулька, а решту по-розділювати поміж певне військо.

Деякі частини з-за Збруча наробили нам клопотів чимало! Ці півбільшовики гангренували наші галицькі відділи своїми

дурними кличами, марнували воєнний матеріал, який з собою привезли, а вже як пішли куди на "реквізицію", то не дай

Бог. За тими реквізиціями забігали з-під Городка аж до Білини Великої в

Самбірськім повіті, звідкіля приходили до мене люди жалуватися. Нагадувалася мені картина з нашої давнішої історії, коли то різні загони, вертаючи з московської війни, бушували скрізь по Україні, Литві та Польщі "хліба-солі просити" і хапали, що під руки попало.

Ідемо далі нога за ногою. Мені ще не доводилося ніколи мандрувати серед такого середовища. Маю враження, що я пливу з хвилею возів, повозок (деякі з наших старшин мали свої повозки), пішаків старих, молодих і малих. Мені асистує мій добрий жандарм.

Нарешті стаємо в Городищу на попас. Кажуть, що тут вже безпечно і можна відпочити. Входимо до якоїсь шляхетської хати, де нас радо приймають. Гріємо молоко, щоб поживитись та дитину погодувати.

В Городищу спочиває уся та валка втікачів. Виходжу на гостинець. Отаман

інтендатури Томяків стоїть серед гостинця і завертає вояків палицею та ганьбить останніми словами. Та це нічого не помагає, такої череди нічим не задержиш…

Мені дивно, що його на місці не вбили… Стрічаю тут і мого знайомого

Струмеляка, з двома гарматами… Вчора він довго в ніч пересидів у мене та заспокоював усіх, що нема чого боятися, бо це переминаюче і завтра ситуація поправиться, хоч нині пересувається боєва лінія над Ствряж. Тепер він, побачивши мене, сумно хитає головою. Показує рукою на широку дністрову рівнину і каже:

— Дивіться, який гарний обстріл звідсіля…

— Так стріляйте, кажу, у вас дві гармати…

— Та ні одного стрільна… — каже до мене стиха.

Нам пора в дорогу. Прощаємось з нашою господинею і сідаємо на вози. До нас впрошується отець Михайло Ортинський, катехит з Самбора, він дотепер йшов пішки та страшно знемігся. На світі трохи прояснилося і потепліло, а то дотепер і снігом кидало…

Нарешті вже під вечір приїжджаємо до Дрогобича. Заїжджаємо до готелю, наші речі зложені на коритарі. Мене забирає до себе на ніч доктор Горбачевський. Мені впадає в очі дрогобицька міліція. То ж то хлопці, як вибирані, один в одного.

Таких на фронт трохи пігнати б… У всіх нас таке переконання, що це переминаюче, що ситуація поправиться і вернемо за яких два-три дні до Самбора.

Ми з доктором Горбачевським балакаємо довго в ніч-Рано хтось стукає до дверей.

Виходить доктор Горбачевський і вертається з якимсь письмом в руці. Він є комісаром міста…

— Є приказ команди, щоб до 10 години рано евакуювати місто.

Одягаюся наборзі і біжу до своїх, треба ж про які фіри подбати. Моя сім'я ще в постелі. Всі в добрім настрою, бо і до них донеслося, що незадовго вертати будемо.

— Коли вертаємося, тату?

— Ні, їдемо далі, до 10 години місто треба спорожнити. Я біжу за фірами…

З бідою я знайшов ті самі дві фіри, котрі нас сюди перевезли. Третю дістав з обозу. Командант міста дав мені свою повозку перевезти моє жіноцтво на двірець.

Тут страшна глота. Ледве добули якесь місце. Тут стрінули ми і пп. Ріпецьких.

Вони заїхали відразу до пп. Скибінських і там переночували.

Ми вже в Стрию.

Зі Стрия їдемо вантажним автом. До нас присілося більше людей втікачів. Ми їхали цілу ніч десь до пів-п'ятої рано до Станіславова. Тепер розпочинається моя власна одіссея, котра не має публічного характеру. Ще лише би тут згадати, що раніcько того дня мене, доктора Ріпецького та ще одного знайомого урядовця з секретаріату закордонних справ, перед готелем "Австрія" заарештував пузатий український міліціонер за те, що ми на три хвилини задержалися на хіднику, і повів нас до якогось командування, бо минулої ночі вийшов від команди міста приказ, що на хідниках не можна задержуватися. На команді перед якимсь молоденьким хорунжим ледве

виправдалися, що лиш уночі приїхали і не мали часу познайомитись із тим мудрим розпорядком команди.

XI

З тих моїх споминів виходило б, що я завзявся усе критикувати, ганити, що в цих моїх чорних рядках немає ні одного ясного місця, та що наша справа, за котру ми стільки крові пролляли, стільки жертв понесли, від початку була засуджена на смерть, на розвал і невдачу. Так воно не є. Я мав найтвердішу віру, я надіявся найкращого.

У цій вірі удержувало мене наше славне військо і ті повні посвяти старшини, які йому проводили… То були справді Леоніди! Ще більше за Леонідів. Тамті спартанські

Леоніди мали на своїм фронті усього доволі, мали і святочну одежу, в яку могли в рішаючу годину переодягтись на смерть, мали доволі оливи, щоб намазати після

їхнього ритуалу на смерть своє тіло, мали з чого справити собі передсмертний бенкет, ну і їхня боротьба не тривала довго… А нашим героям недоставало всього. Серед зими мусили сидіти та гнити в бруді в окопах та землянках, мучитися по курних хатах, де і дихати не було чим, без чистої цілої білизни, без купелі, без можності промиття замареного болотом лиця, серед мільйонів вошів…

І це тривало довгі місяці у важкій службі фронтовій без вигляду на близький кінець…

Вертався я якраз із Станіславова по зліквідуванні так званого Дрогобицького бунту. В Дрогобичі присівся до мене четар Балицький, що саме вертав з присмирення цього

"повстання" з відділом скорострілів. Жаль було на нього подивитись. Перш усього він страшенно сонний, бо не спав через дві ночі.

Увесь заболочений, бо не було часу обчиститися. Очі зайшлися кров'ю, губи почорнілі, начеб сажу їв, лице та руки брудні, сорочка чорна, як ганчірка від кагли. Підняв угору руку, а під пахою велика діра через кожушину і сорочку до голого тіла, по лиці перебігають судороги, дрижаки… Ми говоримо про бунт…

Беру його за руку, живчик тріпочеться, як будильник…

— Ви, добродію, нездужаєте,— кажу,— у вас гарячка, вам бодай на який тиждень відпочити…

Він лиш сумно всміхнувся…

— А хто за мене буде на фронті службу робити? Під моєю рукою скоростріли.

Цей старшина заслуговував на те, щоб перед ним низенько поклонитися… Отож у нас були свої Леоніди, повні посвяти, які не жаліли свого молодого життя покласти на жертовнику. Треба було лиш… підігнати під їхню руку тих товстопузих дармоїдів із запілля, треба було прослідити, що по повітах закрите полою тих дбайливих про свій повіт повітових комісарів, треба було одної сильної руки з доброю дротянкою і шибеничкою замість безглуздих парламентів, котрі деморалізували військо на фронті.

От доходять до стрілецьких ровів вісті про земельну реформу. Будуть ділити землю між робучий народ…

— Та як? — питають стрільці самі себе,— без нас будуть землю ділити? Заберуть нам землю лежні та дармоїди, а нам лишиться дуля, якщо вернемося живі додому…

І кожного кортіло, щоб ця війна чимшвидше скінчилася, щоб ще який зайвий клаптик землі для себе захопити. Ця нетерплячка виявлялася у нас явним дезертирством, якого ніякими карами не можна було здержати. Розуміється, що ту нетерплячку підсичувала і розкладова робота наших ворогів, про що наша славетна розвідка нічого не знала, чи може не розуміла і не дооцінювала.

Говорячи про наших героїв, не говорю того на вітер, бо сам мав я нагоду їх пізнати на крукеницькім фронті. Туди післав мене секретаріат внутрішніх справ в одній урядовій справі вже в половині квітня 1919 р., про котру не варто згадувати. Там командував тоді полковник Шепель, справдішний полковник давньої російської армії, по "полковнику" Кравчуку, про якого вже була бесіда. Я поперед усього пішов до команди представитися і сказати, за чим приїхав. Команда містилася у знищенім москалями (то був двір жидівський) дворі. Мені визначили квартиру в місті, бо у дворі справді не було місця. Але командування запросило мене до себе, до військової харчівні обідати. Я мав нагоду перший раз пізнати полковника Шепеля. Я відразу завважив, що пан полковник у двох різних чоботах з різних парафій та старім подранім засмальцьованім однострою. Я довідався відтак від знайомих старшин, що скільки разів полковникові подреться чобіт, то позичає собі від свого чури, поки швець його чобота не залатає. І тепер саме таке трапилося. А в старшинській харчівні таке убожество, що вірити не хочеться.

Нічим стола прикрити, кукурудзяний хліб і картопляна юшка. Тут сидять усі старшини, з лікарями і духівником. Всі обідрані. Але усі доброї думки, веселі і бадьорі. Тут довідуюся,

як вони обороняють той доволі широкий фронт. Вони побудували редути і в них поставили невеличкі сторожі. Коли ворог їх заатакує, обороняються так довго, поки не прийде підмога з Крукенич. Так само і військо в недостатку, як і старшини. А болото таке страшне, іцо втопитися можна. Коли я

їхав в поле, то колеса грязли по головки. Тут застав кількох старшин із тих, що з Кравчуком прийшли. Вони вже гарно говорять по-українськи. І дивлячись на ті злидні, я нагадав собі тих паничівфінтиків, тих повнопузих міліціонерів, яких мені довелося так часто стрічати в запіллі.

На полі на горбовинах стоять під голим небом наші гармати. При них сторожать гармаші. Загрівають закостенілі від зимна руки. На дворі непогода, зимно. Мете снігом і зимний вітер подуває. Собаки не вдержав би на дворі, а вони стоять на становищах, готові до стрічу. На них лиха одежина. А мені знову нагадується наше запілля…

З полковником Шепелем довелося мені познайомитись ближче в дорозі до

Станіславова. Було це безпосередньо перед розвагом. Як я опісля довідався, він вернувся вже тоді, коли треба було крукеницький фронт зліквідувати. Заняв лінію

Ствряжа і розмістив своїх вояків на лінії. Та коли рано прийшов на позицію, то вже стрілецькі рови були порожні. Мало що в полон не попався. За те відібрано йому командування, хоч він тому не був винен, бо не з власної охоти

їхав він в рішаючу хвилину до Станіславова, лиш його туди по службі покликали.

Це був би сам стан фактичний усієї справи, та його не можна закінчити, не зробивши своїх висновків із нього. Може, воно кому в майбутньому придасться, а може кому і не сподобається…

XII

По кривавій боротьбі за наші ідеали ми впали. Коротка весна нашої самостійності минулася, наче сон маєвої ночі, хоч не без кошмару, страхіть і потрясінь…

Тепер питання: чи ми справді були відразу новородком, не здібним до життя? Може й так, а може й ні, коли згадаєш ті мацінькі держави як Литва, Латвія, Естонія з далеко меншим населенням та культурними й економічними засобами. А вони існують по нинішній день і хай би хтось торкнувся їхньої незалежності, то певно станули би в їх обороні інші держави і хто-зна, чи не прийшло би до нової війни.

Яка ж тому причина, що ми впали? Поперед усього говорю про причини внутрішні.

Були різні причини як передвоєнні, як і ті, що з тих передвоєнних, в часі війни, повстали.

Ми терпіли перед віками на дві передвоєнні недуги і не мали ні вирозуміння, ні волі із них вилікуватися.

Перш за все ми хворіли на брак почуття власних сил до самостійності. Вже літописець згадує, як то наші прадіди запрошували до себе варягів: "прийди і княжи нам,… наша земля багата, а немає в ній ладу…"

Якби це була лиш легенда, то вона відповідає нашій вдачі, вона, наче б нароком для нас прикроєна. На це знаходимо докази в нашій історії.

Князь Костянтин Острозький був таким сильним і могутнім магнатом, що міг легко проголосити себе князем або й королем, від нікого не залежним. Славився своєю популярністю як оборонець благочестивої православної церкви, як знаменитий адміністратор свого велетенського майна, дбайливий про своїх підданців, яким велось дуже добре, а бодай не в порівнянні краще, ніж іншим панським підданцям.

До нього було б перед повстанням Христофа Косинського певно і козацтво пристало, бо воно знаходило все в його маєтностях безпечний захід перед шляхтою українною

(Северин Наливайко). А однак він того не зробив, вдовольняючись титулом київського воєводи.

А наше козацтво від хвилини, як воно стало виступати в козацькій історії як самостійна, зорганізована одиниця?

Сагайдачний до кінця свого життя вислугувався Польщі в найкритичніших для неї моментах (московська війна, хотинська справа), а про самостійність України не думав.

Богдан Хмельницький у першій стадії козацького повстання хотів лиш приборкати магнатів-короленят, злучити козацьку Україну з Польщею під скіпетром самодержця короля, незалежного від шляхти і Ті пактів. А коли того не доконав, то пішов в обійми Москви.

Іван Виговський опирався на Польщу. Петро Дорошенко на Туреччину, а опісля настали ліво— і правобережні гетьмани,

котрі то в одну то в другу сторону хилились. І так без кінця. Про самостійну Україну ніхто не подумав, бо і Мазепа ставляв себе в деяку залежність від Швеції.

По розвалі царської Росії перші українські діячі теж не думали про відірвання

України від Росії.

І ми, галичани, мимо того, що від смерті цісаря Йосифа II Австрія показалася для нас мачухою, аж до останніх часів (пакт цісарський 3О.XI.1916,— не ратифікування берестейського договору) були по собачому вірні Австрії, аж до тієї хвилини, коли від останнього австрійського міністра почули на нашу оферту відповідь: "цу шпет". Через те собаче прив'язання наше до Австрії, через те, що ми задовго співали: "Боже, буди покровитель", ми дуже багато втратили, багато добрих та сприятливих нагод прогаяли і за це покутуємо.

Медицина знає таку нервову недугу, де людина вмовляє себе, що не годна встати з постелі або перейти власними силами через кімнату. На подібну недугу й ми хворіли до останніх часів. Ми вважали себе за ростину пнучу, яка без тики і підпори не може стояти, так, як хміль, горох і т. і. Та на ті підпори вибирали ми собі частенько ще слабшого, як ми справді були, і та наша підпора користувалася нашими соками і нашою славою.

Наш хворобливий антимілітаризм.

Загально говориться, що жиди бояться війська і всілякими способами ухиляються від військової фронтової служби. Та я більше стрічав фронтових старшин жидів

(розмірно до числа населення), як українців. Наш загал ненавидів військового однострою, як арештантської сірячини. Мамуні попадали в спазми, коли їх дитина попала у військо. Однорічні "добровольці" лиш про це мріяли, щоб дістатися до

"ферпфлексбранжі", і по році служби дістати розетку на ковнір, котра охороняла

їх від фронтової служби і давала захист за мішками по магазинах. А до юнацької школи йшли лиш так звані "лямпарти", котрі не хотіли слухати і вчитися. Такий юнак, що попав в юнацьку школу, а відтак авансував на старшину, не був радо бачений в українських товариських кругах. То був непрактичний гість, особливо там, де були дівчата на виданні. Він не міг женитися без кавції, котра була досить висока. На що ж було допускати до того, щоб дівчина розлюбилася у блискучих ґудзиках та в гарно скроєнім однострою? Далеко практичнішим був

"алюмнус", котрий у товариствах мав першенство перед усіми фахами, зокрема перед старшинським. Тому то старшина — українець нерадо заходив в українські товариства і шукав собі інших.

Антимілітаризм на цілій лінії серед українського громадянства. Пропагувала його українська інтелігенція, а серед тодішньої молоді Іван Франко і Михайло Павлик.

І ця пропаганда так дуже подобалася нашій молоді, що навіть намагалася манірно ходити, щоб це не нагадувало прямий військовий хід.

Це було причиною, що в наших галицьких полках не було української старшинської

інтелігенції — так званих штандовців, звідтіля виходило, що наші галицькі полки називалися у військовій адміністрації "польськими полками", а мовою полковою була польська мова. В старшинських гуртках стрінути було можна різні нації: німців, чехів, поляків, хорватів, сербів і т. д., лише українців — ні. Бо ті нечисленні українські старшини, що назбиралися з тих "лямпартів", стояли осібняком, мов билини в полі, і не відважилися признаватися до своєї української

(тоді "руської") народності, вдовольняючись тим, що вони є "гріхішкатоліш". А коли б хто відважився зарекламувати народність, то стрічався з поблажливою усмішкою свого старшинського середовища: "та ж це все одно, що й поляк, лиш що

"гріхіш-католіш".

А тим старшинам не хотілось добиватися вищого ступеня, хоч не один мав до того талант, снагу і кебету... Звичайно доліз до сотника, то й спенсіонувався, знайшов собі якусь вже немолоду жіночку, може і трафіку дістав, або яку іншу монопольку і вважав себе дуже щасливим і на старість забезпеченим.

На вищих становищах так званих генерал-штаблерів я чував лише про генерала

Сембратовича і полковника ген[ерального] шт[абу] Шашкевича. Та я не знаю, чи вони маніфестували себе українцями.

Ніхто з тодішніх кермуючих українських кіл не подумав про те, що може колись наспіти час, що українців вищих старшин нам буде треба. Наш загал думав тоді, що

Австрія буде вічна, що Габсбурги ніколи не переведуться, а ми добудемо національні права добрими граматиками та словарями, а ще інші думали, напевно, що нашу справу визнає Інтернаціонал в майбутньому соціалістичному раю…

А коли наспів рішаючий момент, то осталися при однім генерал-штаблері

Курмановичу, котрий виходив з попівського роду і вважав себе українцем. А ми могли мати їх більше та ми їх не хотіли мати. Решта все старшини з резервових, котрих по однорічних школах добровольців не вчили нічого більше, як командувати четою. Командування сотнею вважалося не для них. Деякі "гаудегени" важилися називати нас резервових поручників "унтерляйтнант" і поводилися з нами дуже нерадо й обидливо.

Щойно в часі великої війни тим резервовим доводилось командувати сотнями, куренями, а то й полками, батареями і дивізіями тощо, коли "штандові" ховалися в запіллі по різних уставах, як наприклад продавали кухонні моздірі з порцеляни з написом "аус дер гроссен цайт".

Та ті люди, мимо свого героїзму, посвяти самовідречення не могли у нашій визвольній війні такому великому завданню як командування більшими частинами дати собі ради, бо не мали відповідного фахового знання. Війна це штука, котрої треба довго і пильно вчитися. Війна не обмежується на стрілянні і поворотах, але вимагає великого технічного апарату. І коли ми не мали вишколених вищих старшин, то мусили позичати у німців. З тої обставини користали деякі людці з-поміж

"штандових" старшин, котрі хотіли доробитися на Україні, казали собі давати старшинські ранги "до квадрату" (з сотника

на полковника, а опісля показалося, що вони нетямучі гохштаплери, яких треба було усунути.

А при тім мали найкращий воєнний матеріал з усієї Австрії, яким були наші українські рядовики.

Ті всі зародки народної недуги, браку почуття своєї сили розвивалися буйно на нашім народнім організмі в часі визвольної війни.

Вдармося в груди і признаймося, чи багато було між нами таких, що справді хотіли самостійності Західної Української Республіки, що проймалися ідеєю українського самостійництва? Ідеалістів було між нами небагато, але таких патріотів, що заодно оглядалися на задні колісцята, що боялися зачиняти за собою всі фірточки, що бажали собі дещо придбати на чорну годину з титулу свого українства, що бажали собі, щоб ця метушня чимшвидше скінчилася без огляду на те, як мала би скінчитися, що критикували безпощадно кожну невдачу і помилку, а самі не хотіли до нічого руки прикласти?! — О! Таких було дуже-дуже багато.

На таке тіло без душі-ідеї треба було сильної гальванічної струї, пущеної сильною рукою… по большевицькій методі: з нагайкою, шибеницею і розстрілом.

Тоді воно певно рушилось би вперед; тоді всі слухали б і робили, що приказано.

Але на те треба було одної сильної волі, а не безглуздих парламентів, що радили

і нічого не вирадили.

А так патріотові здавалося, що його своя українська влада не може засудити за ніякий промах, бо ж він патріот, а влада своя не наважиться того зробити.

І не треба було на це гекатомбів трупів: вистарчило б кілька засудів, а тоді громадяни, патріоти і непатріоти, були б з тим рахувалися, що то таки влада, а не помело, і треба її слухати.

Манія підозріння — то теж наша хронічна національна недуга. Як лиш хто вилізе на один щабель вище по суспільній драбинці, зараз омрячить його туман підозрінь серед тих, що нижче поставлені. Він зрадник, нероба, гниль, бездільник,— а вже коли йому доведеться орудувати якими фондами, то він певно злодій, краде громадські гроші. Треба, щоб хто-небудь мале підозріння натякнув, маленьку муху випустив із своєї губоньки, то ця муха, заки долетить на другий кінець села, набере стільки всілячини на свої крильцята, що й орел не двигнув би такого тягару. Ось вибрали когось директором маленької кооперативи… Зараз знайдуться людці, котрі кинуть підозріння крадіжі такої суми, що і десять таких кооперативок разом стільки не має.

Всякі бувають причини такого підозріння. Передовсім людська глупота, непошану-вання чужої гідності, опісля злоба, взаємні порахунки і… охота засісти самому на тім стільчику, з котрого треба другого струтити. Такий клеветник складає побожно рученята на животику, зітхне кілька разів і зачинає натякати "насчот буряків", а опісля, коли свого слухача зацікавить, зачне виразніше приговорювати, яке то нещастя, що такий чоловік, відомий патріот так забувся і похитнувся.

А коли його спитати, на якій основі він це говорить, то покличеться на авторитет дуже поважних громадян, котрих назвати не сміє, бо йому це сказано у великім секреті, і він не сміє зрадити. А чи він сам не старався цього провірити? — Хто

— він? Яке йому діло, хіба ж він слідчий? Врешті, він не хоче тамтому шкодити, хай попадеться в інші руки... Безкритичний слухач повірить відразу в такі

"докази" і пускає зачуте далі з дрібними додатками від себе в такій самій формі.

А бідний, обмиваний чужими язиками, громадянин нічого про це не знає і довідається аж тоді, коли вже важко обми тися від тої слини. У нас немає ні. одного Бурцева, котрий би завдав собі праці прослідити поголоску до дна і виявити світові правду. Для нас вистачить саме поголоски, щоб людину без доказів і розправи вкинути в болото та ще й притоптати ногами. А тимчасом справдішні злодії і наживники жирують собі безкарно і сміються в кулак, що наївна опінія дала себе надути, піймати на полову і відвернути очі в інший бік від їхньої роботи.

Та сама недуга нищила нас під час визвольної війни. Різним людям прищеплювано

"нафтові латки", а в тім самім часі йшли нафтові "здєлки" явно і славно в

Дрогобичі на грубі тисячі, і ніхто на це нічого не казав. "Патріоти", котрим на тім залежало, розголошували (та ще й тепер можна це почути), ЩО наші верхи зрадили народну справу, що старшини (і ті, котрих в стрілецьких ровах заїдали воші) обкрадали стрільців і запродалися ворогові. Розуміється, що противник, котрому залежало.на розкладі і деморалізації нашого війська, причинявся теж до поширення таких "автентичних" вістей. Такі, ніким не перевірені поголоски причинилися до того, що наші люди мусили уступати зі своїх становищ другим, у яких не було ні снаги, ні кебети на такий уряд.

Другою сторінкою цієї медалі є наша каригідна поблажливість на народні злочини.

Бо є злочини, заміщені в карному законі, за якими стежить влада безпеки, але є і такі, ще гірші перших, яких карний закон не реєструє. Вони підлягають лише моральній карі громадянства, на яку воно може спромогтися. Такого злочинця повинно громадянство від себе ізолювати, виминати його і дати йому усюди це відчути. Це називається товариським чи громадянським бойкотом. Та я не бачив ні одного прикладу, де би такий бойкот у нашому громадянстві був консеквентне проведений. Поводимося супроти таких негідників так, наче б це були люди у двох видах: один такий, котрого треба вважати за падлюку і про нього говорити, а другий такий, з котрим треба задержати товариські зносини, як з гідним пошани громадянином. А коли ще той осібняк багатій, тоді мало є таких, щоб відважилися його бойкотувати, бо… він має гроші… Та коли звернути такому вибачливому громадянинові увагу на його поведінку супроти падлюки, то лиш усміхнеться

ідіотичне, наче б не розумів, чого від нього хочуть: якже ж можна такого грошовитого чоловіка не респектувати? Тому-то людці з широким сумлінням кплять собі з публічної опінії і з морального осуду громадянства і роблять своє огидне діло далі, знаючи, що за це до тюрми не підуть і знайдуть десятки таких громадян, котрі з ними будуть далі жити в товариських зносинах.

Чимало спричинилася до наших невдач хвиля невдач із-за Збруча. Звідтіля плила до нас у наші військові ряди деморалізація і розклад. Бо за Збручем була при владі не ця Україна, з якою ми жили і бажали їй щасливого визволення з-під московської кормиги, котра нас засилювала грішми і ми могли бути українським П'ємонтом в найтяжчих часах, коли Україну засудив царат на неминучу смерть і з котрою ми бажали собі

злуки. То не була вже Україна Шевченка, Антоновича, Чикаленка,

Єфремова і інших старших українських народовців. Владу захопили там вихованці московського підземелля, які зразу відпекувалися від відірвання від Москви. Вони все ходили в хвості російських революціонерів, а щоб пристосуватися до них краще, то і себе назвали соціалістами різних відтінків і кольорів, навіть таких, що з соціалізмом не мали нічого спільного. На соціалізм зайшла мода і кожний українець не мав права ним називатися, котрий не вписався до котроїсь соціалістичної партії. На Московський зразок розкидали різні многообіцяючі кличі, не рахуючися з тим, чи ті ідеї дадуться прищепити нашому народові, чи вони можливі до проведення. То було лише невільниче наслідування Москви. А відтак більшовики переліцитували їх своїми кличами і виграли справу.

День 22 січня був би в нашій історії епохальним, коли б його проведено розумно і консеквентно. А то злучилися українці усіх земель в одно велике, яке могло світові заімпонувати, але осталися замість одної, чого вимагала консеквенція і логіка — дві окремі влади, два окремі уряди, з котрих один тягнув вісьта, другий гайта..